कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

M-2723

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
हरिविलास	जगन्नाथ	दर्शन	पूर्ण		3/6	52	संस्कृत	कागद	08	28		

अथमाघत्रितीयसर्गप्रारंभ्मदत्तंहेयं

..प०स०

५॥

श्रीगणपतये नमः ॥ कौबेरेति ॥ कौबेरी च सा दिक् च तस्या भागं उत्तरायणमि
सर्थः । त्यक्त्वा आगस्त्यं अगस्त्यसंबंधिनं मार्गं दक्षिणमार्गमित्यर्थः । अवतीर्णः प्र
गतः उष्णांशुः सूर्य इव अपेतो युद्धे अभिनिवेशो आग्रहो यस्य स चासौ सौ

नपास्य

उ

कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः ॥ व्यपे
तयुद्धाभिनिवेशसोम्यो हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे ॥१॥ रामचंद्र ॥

म्यः अनथोक्तो हरिः कृष्णः हरिप्रस्थं इंद्रप्रस्थं प्रतस्थे । सर्गेस्मिन्निंद्रोपें
द्रा मिश्रत्वादुपजातिवृत्तं ॥ अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीया
वुपजातयस्ताः इति लक्षणात् ॥१॥

राम ॥
॥१॥

आत्मस्य मस्थानस भा कं वर्ण्यन्नादौ छत्र धारणमाह ॥ जगदिति ॥ अर्कः जगत्पूज्यं तं हरिं
अत एव जगत्पवित्रै रपि पादैः किरणैः करैश्च स्प्रष्टुं नायुज्यत नार्हत् नायुज्जैद्दैवादि कौतुके तीरि
लङ् ॥ कुतः अस्य हरेः बृहद्विपुलं पार्वणं चन्द्रचारु पूर्णेन्दुसुन्दरमित्युपमालंकारः ।
आतपात्त्रायते आतपत्रं छत्रं सुपीतियोगविभागात्कः । बिभरांबभूव बध्रे ।

जगत्पवित्रैरपि तं न पादैः स्प्रष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्कः ॥ यतो बृह
त्पार्वणचन्द्रचारु तस्यातपत्रं बिभरांबभूवे ॥ ३ ॥ छ ॥ श्रीराम ॥ छ ॥

अर्कः कर्मणि लिङ् । धीभिः तुर्क्ष्वांश्च बच्चेति विकल्पादाम्प्रत्ययः । आतपत्रं तर्हि
तस्य छ्युपेरपि पादैः स्प्रष्टुमर्हो न स्यादिति भावः । जगत्पूज्यस्य हरेः पा
दैर्न स्पर्शो निषेध्या इति ध्वनिः ॥ ३ ॥

०८१०३

अथ चामरयोर्धारणमाह। मृणालेति॥ मृणालस्य सूत्रमिव अमलं
निर्मलमित्युपमालंकारः। चलद्विजनादिति भावः। चामरयोः द्वयमंतरेण स्थितः
द्वयस्य मध्ये स्थित इत्यर्थः। अंतरांतरेण युक्ते इति द्वितीया॥ स हरिरभितः पातुका
उभयतः पातिनी सिद्धसिंधुर्यकारा गंगा यस्य सः। पयोभिध्यांचेति लभ्यम्य
यः। सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यामितसुभयार्थे चं सुप्सुपेति समासः। पातुको
मृणालसूत्रामलमंतरेण। स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः॥ भेजेभितः
पातुकसिद्धसिंधोरभूतपूर्वां रुचमंबुराशिः॥ ३१॥ रामो॥
लषपतपदेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः। तस्यांबुराशेः अभूतपूर्वां पूर्वमभूतां रु
चमिति समासः। तां श्रियं बिभेजे नाटस्त्रीं श्रियं भेजे प्रापेत्यर्थः। अत्र च निदर्शना
स्याचांकुराने ः संभावनामात्रोक्तौ अभितः पातुकसिद्धसिंधुसंबंधमलभ्या असंबं
धे संबंधरूपा अतिशयोक्त्या स्योजीविकयोगेन संकीर्यंत इति संक्षेपः॥ ३२॥

न

रामः॥
॥३१

अथाष्टभिरस्य मध्ये सौन विचिंवर्णयन्नादौ मुकुटधारणमाह॥ ॥चित्राभिरिति॥॥
अस्य हरेरूपरि मूर्द्धि धृदेशे मौलिभाजां मुकुटधारिणां मणीनामनणीयसीभिर्महीयसी
भिः अनेकवर्णाभिर्भाभिः कर्त्रीभिः। स्युःमनाहृचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिर्दीप्तयइत्य
मरः। सांतपक्षे भोभगोघोऊेयिसादिना रोर्यकारस्य हलिसर्वेषामिति लोपः। अने

चित्राभिरस्योपरि मौलिभाजां भाभिर्मणीनामनणीयसीभिः।
अनेकधातुच्छुरिताश्मराशेर्गोवर्धनस्याकृतिरन्वकारि॥ ४॥राम॥

कैर्धातुभिर्गैरिकादिभिश्छुरितानां रूषितानां अश्मनां मणीनां राशयो यस्य
गोवर्धनस्य आकृतिरन्वकारि अनुकृता तद्वादस्य प्रभाजीत्यर्थः। पूर्णो
पमेयं। तस्यहरेरूल्लसं॥ ४॥

सर्ग१

उल्लसं॰

कुंडले च धत्ते हसाह ।। ।।तस्येति।। ।।सा कांचनकुंडलाग्रयोः प्रसक्तानां खचि तानां गा[illegible]ततरलानां मरकतमणीनां भासा प्रदीप्या उरस्यिप्रसक्तेति मा वः । बाल्यैरौ राव । बाह्यणादि सान्त्यअस्य । तत्रोचितं अभ्यस्तं यन्नीलकंठपि

।।तस्योल्लसत्कांचनकुंडलाग्रप्रसुप्तगारुत्मततरलभासा ।।अ
तापबाल्योचितनीलकंठपिछावचूडकलनामिवोरः ।। ५ ।। राम ।।

छमयूरबर्हं अभ्यस्तप्युचितं न्यायप्यमितिक्षद्रवः । पिच्छबर्हे नपुंसके इत्यमरः । तदेव चूडामालिका तस्या आकलनामा मोचनं अवापेसुल्मेस्ता ।। मच छत्रा कटू तिलक्ष्णेण ना ।। ५ ।।

राम
।।२।।

त्वमिति॥ ॥तं हरिं मंदरकूटकोटिव्याघट्टना मंथाचलशिखराग्रसंघर्षणं
सैः तेन जाताः गणो हूस्वभाप्रतावक्षीयसावुत्तरेण। मिपस्थिरे सादिनाबहुल
यादस्येयस्तुनि वक्षःस्थले दीप्तिवितानकेन प्रभापटलेन उल्लसंती दैदीप्यमाने आ
श्लीनचोर्नुमिश्लिविकस्यानुमागमः। अंगदे केयूरे। केयूरमंगदं तुल्यमित्यमरः। शो

तमंगदे मंदरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनयामणीनां॥ वक्षःप
सादीप्तिवितानकेन चकासयामास तु रूढसंती॥ दोराम॥ ६॥

भायां च कर्तुः। अंगदे ध्वनतामित्यर्थः। चकासोरण्यंताल्लिट् चामासये अस्तारनु
मये मत्वां गदयोः भाग्भावी यांगदभेदेष्म भेदे। किमुपेक्ष्यतयोर्मंदरकूर
को हसब भाषा द्रूपोरनिशयोत्त्योः संकरः॥ ६॥

त्रती ३

।

निसर्गेति॥॥ असौ हरिः निसर्गरक्तैः स्वभावलोहितैः किंच कटकेवलये। कटकेवल
योस्त्रियमिसमरः। तयोरवनद्धानां मसुनानां ताम्रात्मनां पद्मरागाणां रश्मिभिः
छुरितैः रूषितैरन एवाद्यापि सुरारीं हिरण्यकशिपोर्वक्षसो वक्षोभेदविदारणेनजा

निसर्गरक्तैर्वलयावनद्धताम्रात्मरश्मिच्छुरितैर्नखाग्रैः॥ व्यद्योत
ताद्यापि सुरारिवक्षोविक्षोभजासृक्स्नपितैरिवासौ॥७॥

तंतथोक्तं। तेन असृजा स्नपितैः सिक्तैरिव स्थितैः सुशोभा। स्नाते ण्यंता
त्क्तः। ज्वलतीति पुमागमः। मितामिति ह्रस्वः। नखाग्रैर्व्यद्योतत। कट
केच प्रतवान्तियर्थः॥७॥

राम॥
॥४॥

उभाविति॥ नद्यलवन्नीलमायुक्तेआसंजितेमुक्तौतेमौक्तिकसरौयस्मिन्तद्रस्य
हरेर्वक्षआकाशोगंगायाःगोपयस्तुभीमवाहोव्योम्निपृथक्कृपतेत्तां।यदिभव हे
तांचेत्॥संभावनायांलिङ्।तेनव्योम्नाउपमीयेततस्ममौक्तिपेतानास्योपं

॥उभौयदिव्योम्निपृथक्प्रवाहावाकाशगंगापयसःपतेतां॥
तेनोपमीयेततमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्यवक्षः॥८॥

मानंकिंचित्सतृयाम इतिभावः।मुक्ताहारंधृतवानितिसंर्थः।अत्रव्योम्नो
गंगाप्रवाहद्वयासंबंधेपिसंभावनयासंबंधकथनोदतिशयोक्तिः॥
तदेतत्तुप्रवाहोपहितेयदिसामुदाहालंकारःसर्वस्वकारस्यरी

दिसाघु

टि ॥ ८ ॥

तेनेति॥ ॥तेनहरिणादीधितिभिर्दीपिताआशायेनसः दिगंतविश्रांत
तेजाइत्यर्थः। पयोधेरंभसांसारस्यविकारःसारमयोमणिः। समु
द्रमंथनोत्थः कौस्तुभाख्यइत्यर्थः। दध्रेधारलेकर्मणिलिट्। ममगौ

तेनांभसांसारमयःपयोधेर्दध्रेमणीर्दीधितिदीपिताशः॥
अंतर्वसन्बिंबगतस्तदंगेसाक्षादिवालक्ष्यतयत्रलोकः॥६॥

बिंबगतःलोकोनामप्रपंचः। तदंगेतस्यहरेःशरीरेसाक्षाद्भतोवहिः
प्रसक्षेणउक्षमाणाइत्यर्थः। अंतर्वसन्नंतर्धितोलोकइवअलक्ष्यत। यत्र
मणौमणिबिंबितोबाह्यलोकस्तदंगएववर्तमानः। त्याद्बहिःप्रतिफलितत्कै
हिःस्थलोकस्यालक्ष्यतेस्मलक्षा॥ली॥

मुक्तेर्द्दि॥ ॥ स्यमुन्कार्मयं पुंक्कामधुरंन्तभ्तळधवचनेमयप्॥ सारसनेक
टिसूत्रेअवलंबेदें बिसारसानावलं बि॥ कुबिबेसारसनं चापपुंस्कधं ध्वंख
लंत्रिविध समरः । आमपदं मा जोसामपदीनं । पा ह्वाम लंबि। आमपदं मा
तौ नीतिरवमसयः । रामभुक्तासरः । अंगुष्ठेनिष्ठ्यूत विस्त्रष्टमिसर्धः ॥ गो
मुक्तामयं सारसनावलंबि भाति स्मदामामपदीनमस्य । अंगुष्ठ
निष्ठ्यूतमियाहृमुखे स्निग्धस्त्रोतसः संततधारमंभः ॥ १० ॥ रामचंद्र॥

अति

एतार्थसाद्वयास्यं । यथा हृदं ङ्गी । निष्ठ्यूतोज्जीरीवांनादिगोसावत्तिव्यापा
भ्यं ॥ सुंदरमन्यत्र गम्यं स्तोकैर्निर्मोहतह्वि । योनिकेसरोयक्ति
न दप्पूर्धचैर्धर्मप्रवाहउच्चैरुहभतं त्रिस्रोतसोमंदाकिन्याः संततधारमं
विच्छिन्नराजोत्तमं भइव भाति स्मेत्युल्लेक्षा ॥१०॥

त्रतीय॰
३॥

सन्ति॥ ।इंद्रनीलस्य स्थलमिव नीलमूर्तिः। श्यामांगः। संहितायां रो
रि ति रेफलोपः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति दीर्घः। कर्चूरं हरितालमिव
पिशंगं वासो यस्य स पीतांबरः कृष्ण इत्यर्थः। हरितालं कर्चूरमि॰ निर्वैजयंती॥

सदिंद्रनीलस्थलनीलमूर्ती रराजकर्चूरपिशंगवासाः॥ विसस्वरै
रंबुरुहां रजोभिर्यमस्वसुश्चित्र इवोदभारः॥११॥ रामकृष्णौ॥

विसस्वरैर्विस्वरमरैः। इरएनम्र जिसान्निध्यः करपा अंबुरुहमंबुजा
क॰ क्लिप॰। रजोभिः परागैः श्चित्रः। चित्र इवलोयमस्य सुर्यभुनायमुकस्य
भारः उदभारः पूरः सध्वररराज। मंथोदनेसा॰ दिनो विकल्पो मोदकराद्व

राम॥
॥६॥

प्रसाधितस्येति ॥ प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषो हरे रन्यैव सदृशी विभिन्ना च । अ-
न्यौ विभिन्नसदृश्यावितिवैजयंती । लक्ष्मीः शोभापद्मा च । शोभासंपत्तिपद्मा-
स्तु लक्ष्मीः श्रीरिवगम्यत इति विश्वः । अभूदित्येतद्युक्तं । कुतः हि यस्मात्सप्र-
साधनलक्ष्मीः अशेषवपुषि वसती निर्दोषः । किंच । अखिललोकस्य कांता प्रिया
इतरा नि सा तु अन्यस्य कांता प्रिया न भवतीय नन्यकांता । किं तु तस्यैव कांतेत्यर्थः । किं

प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषोभूद न्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ॥ व-
पुष्यशेषे खिललोककाम्या सानन्यकाम्या ह्युरसीतरा तु ॥ १२ ॥ ❀ ॥

चेत्तु रसि उरस्येव वसतीत्यर्थः । अत्र हरेः प्रसाधनादसाधारणी शोभासं-
जातेति वाक्यार्थः । अत्र लक्ष्मीशब्देन श्लेषमहिम्ना वाच्यायाः शोभायाः प्रती-
यमानया श्रियासह अभेदावसानादियमन्यैव लक्ष्मीरित्यभेदे रूपातिशयो

रघु० ॥ ६

१८०
॥

अथैनमेवार्थं भंग्यंतरेणाह॥ ॥कपाटेति॥ ॥कपाटवद्विस्तीर्णे मनोर
मे च उरस्थले स्थिता श्रीरिति ललना कांता यस्य तस्य तथोक्तस्य हरेः आ
नंदिताशेषजना सर्वांगसंगिनी अत एव परैवासाधारणैव लक्ष्मीः शोभा

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य।
आनंदिताशेषजना बभूव सर्वांगसंगिन्यपरेव लक्ष्मीः॥१३॥

रमा च बभूव। स्वभावालंकारः। प्रायेणैकार्थमप्यनेकधा श्लोकद्व
यश्लोकयुक्तिविशेषमुल्लिखंति कवयः। यथाह नैषधे। आहावेव निपी
यस्ये साहि श्लोकद्वयं। तदास्पदे निवेशे साहि श्लोकद्वयं चेयाहि॥१३॥ राम॥
॥७॥

अथ देवीसहचरस्यैवास्य यात्रेति सूचयन्नमस्साधनविधेः फलमाह दैत्येति।
भूषणतामुपेयुषां नतु प्रहरतामिति भावः। दैत्याधिपस्य हिरण्यकशिपोः प्राणमुषा
प्राणहारिणां वज्रादपि कठोराणामित्यर्थः। नखानां क्षतेन व्रणेन प्रकाशेनाव्यक्तः कार्क
श्यमेव गुणो ययोस्तौ स्तनौ स्तनानित्यर्थः। जातावेकवचनेप्राप्ते भूपसास्तनादिषु जाते

दैत्याधिप प्राणमुषां
प्राणच्छिदो दैत्यपतेर्नखानामुपेयुषां भूषणतां क्षतेन॥ प्रका
शकार्कश्यगुणौ दधानास्तनौ नरूपेणः परिषस्वजुरेनं॥ १४॥

र्द्वित्वावष्टत्वाद्द्विवचनं। यथाह वामनः। स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः। प्रायेणेति।
दधानास्तनरूपेणाभुवनस्य पयः। वयसि प्रथम इति ङीष्। एनं हरिं परिषस्वजुः। अत्र हरि
नखानां नखकरेने खभेदेप्यभेदः। तथा स्तनयोश्च ताहक्काठिन्यासंबंधेपि संबंधो
क्त्यां चातिशयोक्तिः। सापेक्षत्वात्संकरः। १४॥ रामचंद्रप्रसन्नो भवन्तु। रामराम।

सर्ग॰ २

आकर्षेति। अ॰ सुन्नतत्वाद्धेतोरूर्द्ध्वमाकर्षतेव नमंतैर्मध्यमुन्नमयतेवस्थिते
नैसुसेस्था। अ॰ तिगुरुत्वमपि भारत्वं मतिवृद्धिं च भजतीति तल्स्य कु॰ भजे। विः
तेनांगनानां कुचमंडलेन अतिक्रनीयान्। अ यं तं द्र शतरः नीयान् स्त्रीणश्च
रूतोहल्लाइदैलचोरितिरेफाद्देशः। मध्यैतिलांक्रांतः पीडितइव नन्नाम ननतःमएणत

आकर्षते वा हृमति क्रशीयान् समुन्नतत्वात्कुचमंडलेन गुरुत्वा।
ममध्येति गुरुत्वमाजा नितांतमाक्रांत इवांगनानां ॥१५॥ ❀

श्च। अ॰ त्रमध्यकुचमंडलयोर्विशेषणसाम्यादहिविजिगीषुराजप्रतीतेः स
मासोक्तिः। तया च वाक्ययोः प्रतीयमानाभेदेनाक्रमणक्रियाकर्मकर्तृत्वमा
वसज्ञायामन्त्रमाणीतिपननमस्याक्रमणहेतुकेत्वोन्नेक्ष्येसन्नयोः संकरः।
उत्प्रेक्षयास्तुनेरपेक्ष्यत्वात्संसृष्टिरिति विवेकः॥१५॥ ❀ ❀ ॥ श्री ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

राम
॥ ८ ॥

यांयामिति ॥ ॥ प्रियो हरिर्यांयां मृगनयनां नित्यवीक्षस्पयोरिति वीक्षसायां ह्रिनीविः ।
एकस्य द्वे नेत्रे ॥ प्रेक्षत सासा पूर्वं वह्निभीर्विः । कोतरा क्षीसती साध्यस्य च द्वि
तलोचना सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव ॥ तेन कार्यकारणे जा साध समावोद
यउक्तः । अन्या सामीप्यभावो दर्पमोहः अन्या आप्रेक्षितांगनाः अहितेर्ष्याः के

म

> यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासा ह्रिया नम्रमुखी बभूव ॥ निः
> शंकमन्याः समाहितेर्ष्यास्तत्रांतरे जघ्नुरमुं कटाक्षैः ॥१६॥

ताश्चमाः सस्सः । पयोऽकर्षी ह्तमेर्ष्या स्या ह्रितिलक्षणात्तात्रांतरे तस्मि
न्नति रीक्ष्यमाणावसरे । कौ द्वे मध्ये ऽवकाशे च तादर्थ्ये ऽवसरे इति वैजयंती ।
निःशंकं तद्दृग्निरीक्षणाद्वैतदि शंकं समं युगपत्कटाक्षैरमुं हरिं अघ्नन् जघ्नुः
प्रजह्रुः । स्वरोषमनयन्नुहृदि सर्पैः ॥१६॥

२
॥

अथास्य पंचभिर्द्दिव्यास्त्रचारणमाह॥ ॥नस्येति॥ ॥अतसीसुने
नक्षुमाकुसुमेन समानभासस्तुल्यकांतेः स्निग्धरूपामस्येसर्थेः।अ
तसी स्यादुमाक्षुमेसमरः। नस्य हरेरेकबाहुर्भ्राम्यद्दावर्त्तमानः स

नस्यातसीसूनसमानभासो भ्राम्यन्मयूखावलिमंडलेन॥
चक्रेण रेजे यमुनाजलौघः स्फुरन्महावर्त्त इवैकबाहुः॥१७॥राम॥

मूकावलीनां मंडलेन चक्रवालं यस्य तेन चक्रेण सुदर्शनेन स्फु
रन्महानावर्त्तो यस्य सः। स्याद्वावर्त्तोंभसांभ्रम इसमरः। यमुनाज
लौघो मेचकः पूर इव रेजे च केत्यावि सर्थः॥१७॥रामकृष्ण॥ ॥ राम॥
॥८॥

वैरोधिनामिति॥ तस्य विरोधिनां वैरिणां विग्रहभेदे शरीरविदारणे दक्षा शरी
रं च भेविग्रहश्च समरः। क्वचित्क्वापि अस्खलंती सर्वत्राप्रतिहतवृत्तिरिति समरः। नि
संस्तन्निहिता। अपायिनी अतएव मूर्तीभूर्तिमती शक्तिः सामर्थ्यमिवेत्युत्प्रेक्षा।
कौमोदकी तस्य गदा हरेश्चेतो निकामं मोदयति स्म। सन्निधानेनेति
भावः॥१८॥ नेति॥ अन्यस्य साधारणः समः सुजेन साधारणो न भवतीत्यनन्य

विरोधिनां विग्रहभेददक्षा मूर्तेव शक्तिः क्वचिदस्खलंती॥ निसंहरेः स
न्निहिता निकामं कौमोदकी मोदयति स्म चेतः॥१८॥ न केवलं यः स्वतपा
प्रभावैरनन्यसाधारणतां दधानः॥ असौ परस्मै जयिता परेषां नाम्नापि
तस्यैव स नंदकोभूत्॥१९॥

साधारणः तस्य भावस्तत्तां तां दधानः। तथा
पि यो नंदकः स्वतया केवलं राज्ञा भ्वा हि वत। असाधारणत्वं लेने वस्तु
परेन शुरारिसंबधिनः। किंतु परेषां शत्रूणां जयसार्थिद्वेजयिता अभिहतीभी
च पिता तन्नं जनतावनाम्नाधि चंद्रवलदर्पभलिनं दक इत्यन्वर्थसंज्ञावलेनापि नंद
पितृत्वेनापि पावतो। तस्यैव तत्त्वोप्यएव यानन्यसाधारणत्वो तस्यैव स्वः परसंज्ञो दने

कृत्यात्तस्येवनंदयिताचेसर्पः। सनंदको नंदकाख्यः खड्गोभूत्। सन्निहितो मूर्त्तिसर्थः।
संबंधानुबंधेन सन्निधानमेवात्र विधेयं। प्रकरणात् अत्रानन्यसाधारणलेपरौद्रेनुकल
पदार्थाभ्यां विशेषणगस्यानंदकस्याप्रदीपनात् समर्थनात् सहार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥
नेति॥ ॥अन्यत्र नपुरुषेण नरेण नातिमाकर्षणं अतिमात्रकर्षणभेदेन स्यात्कठिनत्यन्तनीतंनम्रा

नवनीत मन्येन नातिकठिना चिक्कणा। तिक प्रावसरण क्रियासु ॥ विधेय
मस्याभवदंतिकस्थं शार्ङ्गं धनुर्मित्रमिवद्वितीयः॥ २०॥ राम॥

पितं। नापि समासोक्तिः तस्याः विशेषणसाम्यजीवितत्वात्। नापि श्ले
षः उभयश्लेषे। क्रियास्तु रणकर्मसु हितासु हि नव्यरोपु च कठिनी। तिकंकठि
मोचरं प्राप्तो गुणे मौर्वीआप्तताधर्मश्चयस्यनत्र विधेयं क्रियास्तु चरणपदं
द्वितीयो दृढवज्ररपीडासहमिति यावत्। शृंगस्य विकारः शार्ङ्गं नाम धनुसिवमस्यहरे
मित्र

अंतिकसन्निहितमभवत्॥ २०॥

राम॥
॥१७॥

मरत्क्रेति ॥ ॥ श्रियं राति धीरो मनोहरः ।मंद्रो गंभीरोंबुदस्तस्येव धीरश्च नादः प्रत्यक्षे
मंद्रांबुदधीरे नोदरमित्युपमा ।कलसरवाणीवः तस्याश्च तेचिरोतिकेचरः उपकंठांतिके
भ्रमर्त्तिष्यगा अप्यभिनीतो व्यपमिस्समरः ।सचासावेकहसञ्चेसृष्टिछपरंपरीनरूपकं:
मंद्रानिलस्यापूरणमापूरणं तेनकृतेन नितं निध्यानं दधानः ।अधमातोपि मंद्र माहलम

॥ माधवश्च मंद्रांबुदधीरनादः कलापविद्यालीचरे कहंसः ॥ मंदा
निलापूरणकृतदध्मानो निध्यानमश्रूयत पांचजन्यः ॥ २९ ॥

वेणुरिहेव ध्वनयतीति पाटवातिशयोक्तिः ध्वन्यसंबंधेपि संबंधकथनात् ।
पंचजनो नामकश्चिद्दैत्यः ।तत्रभवः पांचजन्यः शंखः ।बहिर्द्वीपपंचजनेभ्यश्च
तिवकल्पव्यपसर्पः ।अश्रूयत श्रूयते स्म धा पांचजन्योपि सन्निहितो न त्विहार्थः वीणा
श्रूयते ।पुष्पाण्यपच्चियंते सांदिरमें मन्यतोर नैदीपचारः सांचजन्यश्रवणोक्तिः

मतो०
४॥

रथाजेति॥ ॥महान्रथो यस्य सः महारथः रथी कश्चिद्विशेषः आत्मानं सारथिं चा
श्वान् रक्षन् युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदा इति
रथांगं चक्रमस्यास्तीति रथांगी हार्दिः दूरात्सिद्धः सपादकः लेक्षणवत्वात्पुष्पैः स
वीर्थिसाधक इतिन्याख्यातैति भावः । सर्वास्तद्दिश्च मातिषिद्धमागंजे निषिद्धगम

रथाजसेपारके मिषाश्चिद्धः सर्वाकिदिश्च मातिषिद्धमागी॥ मह
रथः पुष्परथं रथांगी क्षिप्रं क्षपानाथ द्याचि रूढः॥ २२॥ रथ

नमिस रथः । अद्रि स्थानच्छिद्रे निरंकुशाच्यात् उष्पोहत्वो मैत्रमघा श्विनी च चत्ता
यीहुः सर्वे द्विगिद्वारभानीति ज्योतिषच्छाले । क्षिप्रं क्षिप्रगामि अन्यत्र क्षिप्रकारि
णं । क्षिप्र नाम्न्यादिनेषु पुष्पमिति शास्त्रादाः पुष्परथ क्रीडारथः । अत्र सेतु पुष्परथः क्षेपार्थं सा
पायेहर्षः । अथि रूढः सन्न पुष्पोपचयात् पुष्परथन विरूढः पुष्पन स्तत्रगतः क्षपानाथ

[illegible]राजा॥२२॥

राम॥
॥२४॥

ध्वजेति। अथ रथाधिरोहणानंतरं शौरेः कृष्णस्य ध्वजाग्रं धामस्थानं यस्य सः मणि
मेदिनीषु कुट्टिमेषु संक्रांतमूर्तिः प्रतिबिंबगतः पन्नगारिः गरुत्मान्। फणावतः सर्पान्
त्रासयितुं भीषयितुं रसायास्तलं पातालं विविक्षन् विवेष्टुं प्रवेष्टुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा।
विशतेः सन्नंताल्लटः शत्रादेशः। ददृशे दृष्टः सोपि सन्निहितोभूदित्यर्थः॥ यियास
त इति॥ यियासतो यातुमिच्छतः यातेः सन्नंताल्लटः शत्रादेशः। तस्य हरेः संबंधि

ध्वजाग्रधामा ददृशेऽथ शौरेः संक्रांतमूर्तिर्मणिमेदिनीषु। फणावतस्त्रासयितुं
रसायास्तलं विविक्षन्निव पन्नगारिः॥ २४॥ यियासतस्तस्य महीध्ररंध्रभिदापटी
यान्पटहप्रणादः। जलान्तराणीव महार्णवौघः शब्दांतराण्यंतरयांचकार॥ २५॥

नः महीं धरंतीति महीध्राः पर्वताः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः। इत्याह वामनः॥ महीध्रा
णां मूलविभुजादिदृष्टत्वादिति। तेषां रंध्राणि बिलानि तेषां भिदा भेदनं। षिद्भिदा
भ्योङ्। भिदायां पटीयान्समर्थतरः पटहप्रणादो निःसाणघोषः महार्णवस्यौघः प्रवा
हः। अन्यानि जलानि जलांतराणि सुप्सुपेति समासः। अन्यान् शब्दान् शब्दांतराणि। पूर्ववत्
समासः। अंतरयां व्यवहितानि चकार अंतरयांचकार। छादयामासेत्यर्थः। अंतरशब्दाद्
तिर्धानार्थत्वात्करोतीति णिच्। एवं तल्लिङ्गः। अंतर
मवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये छिद्रात्म
मयचाप्यमरः॥ २५॥

त्ल८३

पान इ हि॥ जगतांभर्त्ता इक्ष यिना कुक्षिस्थाखिललोकइस र्पः।
कल्पके॰ ऐणोः कृतीति वृष्टो सहरिर्यतो येनजगाम। ततस्तस्मि
न्भागेऽधः पाताले धरित्र्याः धरण्याः धात्रीं धारयित्वा पूर्ववत्स्थीफ
णिना शेषेण महता भरेण आसमंतात् भुग्नस्य कुब्जीभूतस्य शि

॥ यतः स्वभर्त्तुर्जगतांजगामधात्रीं धरित्र्याः फणिनानतो॥
धः॥ महाभराद्भुग्नशिरः सहस्त्रसहायकव्यग्रभुजप्रसस्थो॥२५॥

रः सहस्त्रस्य सहाय्यके सहायकर्मणि। यो पथ्याद्भुरूपोत्तमाद्भु
जः। व्याग्रास्त्वः एता भुजायस्मिन्नसतथा भवति तथा प्रससो॥ भा.
वेलिङ्ः हरिश्च चालेस र्पः। अन्तक्रोषस्य विशिष्टप्रसरणसंबंधेपि

॥२५॥ घोहेरतिलिङ्गायो किं

राम॥
॥१२॥

अपेति॥ ॥अथहरिचलनानंतरंउच्चकैरुन्नतैस्तोरणैर्द्वारद्द
रूणिसंगेनमेग[illegible]त्तसमाभ्युदयेनभुवनश्रीवलनानिकेतनानिचै
स्तानिसै[illegible]न्यासोमस्यान्वयःसंतानःस्रयस्यतंहरिंस्कनौति

॥अथपै[illegible]च्चकैस्तोरणसंगभंगभयावनश्री क्व तकेतनानि॥
॥क्रियमा[illegible]ानीवस्कनीतिभाजंसैन्यानिसोमान्वयमन्वयुस्तौ॥२६॥

भाजं[illegible]गुरुणातिक्रमंतंक्रियाःसामाद्युपायप्रयोगरूपास्ता
सं[illegible]कलानिहिरण्य मित्राणि त्री ति ता भाड्खजन्वयुः।
अनुगच्छन्तु।प्याते लुंङ्॥ २६॥ २६॥ छ॥ छ॥ श्री॥ ॥राम॥

त्प्स॰
३॥

ष्ट्र... तेति॥ ... मानि च तान्यरुणानि च तैः सूर्यमासृणैः कुसलोहितैः
... रेणवो नेति समासः। वारणदानतोयैर्गजदानोदकैरलोडि
ताः ... लिताः शितिकंठपिछसोदो मयूरबर्हिचूडमिव ...तंतत्प्रतिन
ध्योते ... पाडुपमालंकारः। कांचनस्यकांचनीवभूस्तस्याः परा

॥रूप... ...सौर्वारणदानतोयैरालोडिताः कांचनभूपरागाः॥
आनेमि... ...ःशितिकंठपक्षसोदं पुनश्चक्रुदिरेरथ्यो घः॥२७॥

गाः पांस... ...मिम्यः आनेमिमग्नं संहितां चक्रधारामधिने
मिरिति ... ...द्रु यादाभिविध्योरिसाभिविधावव्ययीभावः।मि
वेरथ्यो ... ...शिष्टा इत्यर्थः। पयूगाणां विशिष्टपक्षाणां विनी यम॥
हेषणा ... वधप्रवि... ...वधोकैरतिशयोक्तिः। तथा महीगजरथसंपत्ति ॥१३॥

त व्यज्यते इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः॥ ॥२८

नेति ॥ अ ह्रस्स्वो हेमपद्मं प्रदिः ष्ठाय येषां ष्टापदं सुवर्णं रुक्मं कार्तस्वरं जांबूनदं मष्टापदोऽस्त्रियामित्यमरः ॥ तेस्य भू
मिः तस्मा रेणुः कों [illegible] न [illegible] नः उत्तरा [illegible] रथ्याभ्यां हि पदताडितोपि सन्निम्मूर्ध्नः महाजनानां पूज्यानां च शिरांसि न लं
घयामास [illegible] [illegible] बुद्धपतनवर्द्धं च नैवाजगाम कुतः य घ्यस्मात् गरिम्णो गुरुत्वयुक्तस्य माहात्म्य
स्य च प्रथयित्रिरेयादिना सूरुपगरीरादृष्टाः ॥ स छायामनुरूपं प्रयातं पाः अचे ष्टत अचलत ॥ अवहारेणु रुत्वस्योद्धृत्य प्रतिबंधकतारि
ति भावः ॥ अत्रानोद्भूत इ साध्रिमस्तृत सं य पी पयाग विशेषणसाम्यात् दृष्टस्मृत सऽजनप्रतीतिः समासोक्तिरलंकारः ॥२८॥ निरु

न लंघयामास महाजनानां शिरांसि नैवोद्धृतिमाजगाम ॥ अचेष्टतास्पदमत्र मिरेणुः खुराहतोयस्स ह्यांग
रिम्णः ॥२८॥ निरुध्यमानाः पदभिः कथंचिन्मुहुर्यदुत्क्षिप्तपुरस्थपादान् ॥ एवं गुरुत्वान्मार्गरोधः करींद्रा
नोल्लंघ्य गंतुं तुरगास्तदीषुः ॥२९॥ ध्येति ॥ तुरगाः युद्धभिरारूढैरिति भावः ॥ कथंचित्प्रयत्नेन निरुध्यमाना वल्गाक
र्षणेन वार्यमाणाः अपि युद्धस्माद्ग्नाणि च तेषां राजानं अग्रपादाः ॥ हस्ताग्राग्रहस्तादयोऽग्रपगुणिनो भेदास्मेदाभ्यामि
ति वामनसूत्रात् समानाधिकरणसमासः ॥ मुहुरुत्क्षिप्ताः उत्क्षिप्ताः संवृतः ॥ तत्तस्मान्मार्गं रुंधंतीति मार्गरुधः ॥ मंदगमने
न मार्गरोधिनः ॥ क्षिप्रा गुरुत्वान्महत्वात् अलंघ्यानपीति भावः ॥ करींद्रान् उल्लंघ्य गंतुं नैषुरिच्छंति स्म ॥ अथवा गुरवो
ऽपि सन्मार्गप्रतिरोधकाः नैरुल्लंघ्या इत्यलंकारेणवस्तुध्वनिः ॥२९॥ अवेक्षितानिति ॥ आयताः आकृष्टाः सुवर्णरज्जवो
येषां ते [illegible] [illegible] नेतुर्वाः वेगवत्वात् अतिप्रयत्नेन निरुद्धा वाहा वाजिनो येषां तैः ॥ वाजिवाहार्ववंगंधर्वहयसैंधवसप्त

यूहस्समरः। तुरंगिभिरश्वसादिभिरग्रे पुरोदेशे अवेक्षिता नालोकिता वरेणुभिः प्रक्रीडंतीति प्रक्रीडितान् पांसुक्रीडाकरान्। कर्मणि क्तः रिति। पृथुकान् शिशून्। पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः। जनन्यस्तूर्णमेत्य पथिभ्यो निन्युः। अपसारयांचक्रुः। इति स्वभावोक्तिः॥३०॥ दिदृक्षेति। अनवद्यमेकलंकं मुरारिं दिदृक्षमाणा द्रष्टुमिच्छंतः दृशेः सन्नंतात् शानच्। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इत्यात्मनेपदं जनौघाः रथ्यायां रथ्यायां प्रतिरथ्यं। वीप्सार्थेऽव्ययीभावः। आरात्समीपं आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः। ईयुः जग्मुः। ईयो लिटि दीर्घ इणः किती। अस्यास्य दीर्घः। ननु नित्यपरिचिते का दिदृक्षेत्याह। अनेकश इति बहुवार इत्यर्थः। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकाद

अवेक्षिता नायतवल्गमग्रे तुरंगिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः। प्रक्रीडितान्रेणुभिरेत्य तूर्णं निन्युर्जनन्यः पृथुकान्पथिभ्यः॥
३०॥ दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयुर्मुरारिमारादनघं जनौघाः। अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा नवं नवं प्रीतिरहो
करोति॥३१॥ उपेयुषो वर्त्म निरंतराभिरसौ निरुच्छ्वासमनीकिनीभिः। रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षुर्विद्वान
विदामास शनैर्न यातं॥३२॥

न्यतरस्यामिति शस्प्रत्ययः। संस्तुतं परिचितं वस्तु जनं वा इति शेषः। संस्तवः स्यात्परिचय इत्यमरः। अनल्पा अधिका नवं नवं अभीक्ष्णं नूतनं करोति। नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः। अहो रोः पुराणस्यापि नूतनत्वमित्याश्चर्यं। परमप्रेमास्पदं वस्तु नित्यसदृष्टमपि अदृष्टपूर्वमिव प्रतिक्षणं दिदृक्षितं इत्यर्थः। भगवानपि तथैवेति। सामान्यरूपेण विशेषसमर्थनोऽर्थांतरन्यासः॥३१॥ उपेयुष इति। विद्वान् विज्ञः। अतएव तस्यां पुरि नगर्यां दत्तचक्षुः निस्पृहदृष्टिः। असौ हरिर्निरंतराभिर्निरंध्राभिरनीकिनीभिः उच्छ्वास इति निरुच्छ्वासं संकटं वर्त्म उपेयुषः प्राप्तस्य रथस्य शनैर्यानं निःसंबाधे मंदगमनं न विदामास न विवेद उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यामिति साम्प्रत्ययः। व्यासंगादसंवेदनं न तु अज्ञानादिति भावः। व्यासंगस्य पदार्थत्वात्संदेहहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥३२॥ ७

१४

अथैकत्रिंशता श्लोकैर्द्वारकां वर्णयति। मध्य इति। मध्ये समुद्रस्य मध्येसमुद्रं। पारे मध्ये षष्ठ्या वेति विकल्पादव्ययीभावः
मध्येशब्दस्य तत्सन्नियोगादेकारांतत्वं। कांचनवप्रभासा हेमप्राकारप्रभया ककुभो दिशः पिशंगीः पिशंगवर्णाः। गौरा
दित्वात् ङीष्। कुर्वती या पूः। जलं समुद्रोदकं भित्वा उच्छ्रितेति शेषः। तुरंगकांताया वडवाया मुखे हव्यं वहतीति हव्यवाहो
ग्निः। कर्मण्यण्प्रत्ययः। तस्य वडवाग्नेर्ज्वालेवोल्ललास उद्बभासे। अत्र समुद्रांतर्लीनायां वडवानलज्वालायां कदाचि
त्संभावितोल्लासस्य मध्योल्लसनस्य पुरीदर्शनाभेदाध्यवसायेनास्य ज्वालामुत्प्रेक्षते इवशब्दश्चायमुत्प्रेक्षाव्यंजक एव नोपमा इह ज्वाला
या अप्रसिद्धत्वेनोपमानायोगात्। मन्ये शंके ध्रुवं नूनं प्राय इत्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृश इ

मध्ये समुद्रं ककुभः पिशंगीर्या कुर्वती कांचनवप्रभासा। तुरंगकांताननहव्यवाहज्वालेव भि
त्वा जलमुल्ललास॥३३॥ कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रैरुदन्वदंभःपरिवीतमूर्तिः। अनिर्विदा
या विदधे विधात्रा पृथ्वी हि पृथ्व्याः प्रतियातनेव॥३४॥ त्याचार्यदंडी॥३३॥ कृतेति। भूमिभृतां रा

ज्ञां गिरीणां च सहस्रैः कृतास्पदा कृताधिष्ठाना। आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः। उदकमस्यास्तीत्युदन्वानु
दधिः। उदन्वानुदधौ चेति निपातनात् साधुः। तस्यांभसा परिवीता परिवेष्टिता मूर्तिः स्वरूपं यस्याः सा पृथ्वी पृ
थुः। वोतो गुणवचनादिति ङीष्। एवंभूता पूः न निर्विद्यते न खिद्यत इत्यनिर्वित्। विदेः सत्तार्थान्निपूर्वात्संप
दादित्वात् क्विप्। तेन अनिर्विदा अखिन्नेन। अन्यथा शिल्पसौष्ठवासिद्धेरिति भावः। विधात्रा मयत्त इति पृथिवी
भूः। प्रथेः षिवन्नौणादिकः। षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीप्। तस्याः प्रतियातना प्रतिकृतिरिव विदधे विहिता। प्रति
यातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिरित्यमरः। भुवः प्रतिनिधित्वोत्प्रेक्षया पुरो वैचित्र्यविस्तारादि वस्तु व्यज्यते॥३४॥

त्वष्टुरिति। त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदाभ्यासस्तेन गृहीतो लब्धो यः शिल्पविद्याया एव संपदः प्रसरः प्रकर्षः तस्य सीमावधिः प्र
तिमेति यावत्। या आदर्शतलामलेषु दर्पणवत्स्वच्छेषु दर्पणे मुकुरादर्शाविति अमरः। जलधेर्जलेषु स्वः स्वर्गस्य। स्वरव्ययं स्व
र्गनाके इत्यमरः। छायाप्रतिबिंबमिवादृश्यत सुलेखा। छाया त्वनातपे कांतौ प्रतिबिंबार्कजाययोरिति वैजयंती॥ ३५॥ रथांगेति
अंबुधिः पितेव वराय भर्त्रे स्वाय जामात्रे च। वरो जामातृषिंगयोः भेदेऽन्यवदिति विश्वः। रथांगभर्त्रे चक्रधराय हरये अभिन
वं यथा तथा प्रतिपादितायाः अंकः समीप उत्संगश्च तं भजंतः। अंकः समीप उत्संगे चिह्ने स्थानापराधयोरिति केश

त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसंपत्प्रसरस्य सीमा। अदृश्यतादर्शतलामलेषु छाये
व यास्वर्जलधेर्जलेषु॥ ३५॥ रथांगभर्त्रेऽभिनवं वराय यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः। प्रे
म्णोपकंठं मुहुरंकभाजो रत्नावलीरंबुधिराबबंध॥ ३६॥ यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचि
च्छटोच्छलच्छंखकुलाकुलेन। वप्रेण पर्यंतचरोडुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वकारि॥ ३७॥

वः। यस्याः पुर उपकंठं अंतिके। अत्यंतसंयोगे द्वितीया॥ अन्यत्र कंठे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। मुहुः प्रेम्णा रत्नाव
लीराबबंध आमुमोच। श्लेषानुप्राणितेयमुपमेत्यलंकारः॥ ३६॥ यस्या इति। चलंतीनां वारिधेर्वारिवीचीनां छटा
सु परंपरासु उच्छलद्भिरुत्पतद्भिः शंखानां कुलैराकुलेन संकीर्णेन यस्याः पुरः वप्रेण प्राकारेण पर्यंतचरोडुच
क्रः समीपवर्तिनक्षत्रमंडलं यस्य सः मेरोर्वप्रः सानुः। सानुप्राकारयोर्वप्रमस्त्रियुभयत्रापि सज्जनः। अहन्यहन्य
न्वहं। अव्ययं विभक्तीत्यादिना यथार्थेऽव्ययीभावः। अनश्च नपुंसकादन्यतरस्यामिति समासांतः। अन्वका
रि अनुकृतः। तत्साम्यं प्रापित इत्यर्थः। मेरूपमानाद्वप्रस्य तत्तुल्यमौन्नत्यं व्यज्यते॥ ३७॥ ॥छ॥ ॥छ॥छ

वप्रिक्ष्मपइति।यत्रयस्यांपुरिवप्रिक्ष्मपेवप्रिक्ष्मपथिआपयेोअनुगाःसंपद्यमानानिपूगस्तानिपुंजीकृता
निश्रेण्यादयःकृतादिभिरितिसमासः।श्रेण्यादिषुच्व्यर्थमितिच्व्यर्थता।अलोलेष्वपितिभांजिस्थिरप्रभावंतिर
त्नानिलोलैश्चलैःअतएवभ्रमागतैः।जलनिर्गममार्गगतैःभ्रमस्त्वलेऽजोनिर्गमेइत्यमरः।अंबुभिर्मुक्तश्चअप
हरन्।अंबुराशिरर्णवःजलमात्रसारोपीतिभावः।रत्नाकरतामवापतन्नुप्राप्तितिभावः।अंबुराशेःआकूरत्नसं
बंधेपिअसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिः।तथापुर्याःसमुद्रातिशायिनीरत्नसमृद्धिरितिव्यंज्यते।।२८।।अंभ
इति।यत्रपुरीअपांनिधिःसमुद्रः।अंभश्च्योततिक्षरंतीत्यंभश्च्युतोजलस्त्राविणः।अतएवफेनैःपिन

वप्रिक्ष्मपेपूगकृतानियत्रभ्रमागतैरंबुभिरंबुराशेः।लोलैरलोलेष्वपिभांजिमुक्त्वानर
त्नानिरत्नाकरतामवाप।।२८।।अंभश्च्युतःकोमलरत्नराशीनपांनिधेःफेनपिनद्धभा
सः।।यत्रातपेद्रष्टुमिवोपतस्मैप्रसारयामासतरंगहस्तैः।।२९।।

द्धभासःपिहितकांतीन्।अ
पिपूर्वान्नह्यतेःकर्मणिक्तः।वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरितिपेरकारलोपः।कोमलानुत्कृ
ष्टान्रत्नराशीनातपेद्रष्टुंशोषणार्थंनिधातुमिवइतिफलोत्प्रेक्षा।तस्मैपुरुदकेभ्यअर्पितस्मै।तल्परी
त्याद्दारेष्वित्यमरः।विभक्तस्वप्येष्वपीभावः।तरंगैरेवहस्तैर्विसारयामासप्रसारितवान्।अत्रात
पेद्रष्टुंतरंगहस्तसाध्यवसायेनोत्प्रेक्षारूपकयोःसंकरः।।२९।।यच्छालमिति।सागरस्यऊर्मिभिःकु
र्तैर्भिःयच्छालंयस्याःप्राकारं।प्राकारोवरणःसालइत्यमरः।उत्तुंगतयाउन्नतत्वेनगोपनजवेन

सुर्थः।फलोत्प्रेक्षेयं व्यंजकाप्रयोगात् गम्या।विजेतुं जेतुमित्यर्थः दूरात्तु उदस्थीयत उच्छ्रितं।भावे लुट्।अभ्यास
गतैः।समीपनिकटाभ्याससन्निकृष्टसनीडवदित्यमरः।व्याहताः न शक्ताः उच्छ्रितो जयरूपोऽर्थो येषां तैः जया
क्षमैरित्यर्थः।अतएव व्रीडा ह्रियेवेति हेतूत्प्रेक्षा।विलिल्ये विलीनं।लीयतेर्भावे लिट्।अत्राशक्तस्याप्यति
जिगीषोः व्रीडेदयापेक्षत्वेनोत्प्रेक्षयोः संकरः॥४०॥कुतूहलेति।अंबु वहतीति अंबुवाहो मेघः कुम
ण्यप्र कुतूहलेनातः प्रवेशः कौतुकेनेत्युत्प्रेक्षा।जवाद्वेगाद्यस्याः प्राकारभित्त्या सहसा निषिद्धो
वारितः।अतएव बहिरेव रसन् गर्जन् दुःखात् रुदन्निति श्लेषः।अंबुवर्षव्याजेन अश्रूं अरोदीत अश्रू

यच्छालमुत्तुंगतया विजेतुं दूरादुदस्थीयत सागरस्य।महोर्मिभिर्व्याहतवांछितार्थैर्व्रीडा
द्दिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये॥४०॥कुतूहलेनेव जवादुपेतः प्राकारभित्त्या सहसा निषिद्धः॥र
सन्नरोदीद्भृशमंबुवर्षव्याजेन यस्या बहिरंबुवाहः॥४१॥पतंगनारूपसरूपतायाः कं
चिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः।आराधितो ह्यामनुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः॥

णि मुक्तवान्।रुदिर् अश्रुमोचने।लङ्।रुदश्च पंचभ्य इतीडागमः।अश्रूं अंबुवर्षव्याजेन रोदकस्योक्तेः श्लेषोत्प्रे
क्षासापेक्षत्वात् संकरः॥४१॥पतंगेति।यस्याः पुरि अंगनानां रूपं सौंदर्यं आकारो वा रूपं स्वभावः सौंद
र्यमाकारश्लेषयोरपीति भूः।अस्य सरूपतायाः सारूप्यात् भेदकं कंचिद्गुणं धर्मं इच्छतीभिः अपेक्षमाणाभिः
आछीव धारितितुमभावः।अप्सरोभिराराधितः प्रार्थितो मनुः माबुधसीछकृती स्वाः स्वीयाः प्रजाः निमेषः पक्ष्मपात
एव चिन्हं तेन सह वर्तंत इति सनिमेषचिन्हाः तेन सहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः।चक्रे।अद्यापि नत्वभिप्रायत्ने सा तस्मात्सु हंसत्या
हयोरियमरः।अत्र स्वाभाविकस्याप्सरःप्रार्थनाहेतुकत्वोत्प्रेक्षया हारकांगनानां निमेषमात्रभिन्नं मानुषसौंदर्यं व्यज्यते॥४२

यस्यामिति ॥ यस्यां पुरि गृहेषु अतिश्लक्ष्णतया रत्नभित्तीनामतिस्निग्धतया आलेख्यं चित्र
विधातुं निर्मातुमशक्ताः कुर्वन्तो युवानः प्रतिबिंबितांगाः स्वयं तासु संक्रान्तमूर्त्तयः सन्तो रत्नभित्तीः स
जीवचित्राः सचेतनचित्रवतीरिव चक्रुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ८६ ॥ सावर्ण्येति ॥ यस्यां पुरि कलधौतधा
मस्तंभेषु । कलधौतं रूप्यहेम्नोरित्यमरः । प्रतिमागतानां सावर्ण्यभाजां तत्सावर्ण्य [illegible]

यस्यामतिश्लक्ष्णतया गृहेषु विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः ॥ चक्रुर्युवा [illegible]
नः प्रतिबिंबितांगाः सजीवचित्रा इव रत्नभित्तीः ॥ ८६ ॥ सावर्ण्यभाजां प्रतिमा [illegible]
गतानां लक्ष्यैः स्मरापांडुतयांगनानां ॥ यस्याः कपोलैः कलधौतधामस्तंभेषु भेजे

सभेदानामित्यर्थः । अत एव सामान्यालंकारः । अंगनानां स्मरेणापांडुतया भिन्नवर्णत्व ।
स्वेदेन लक्ष्यैः गम्यमानैरित्यर्थः । कपोलैर्मणिदर्पणानां स्फटिकमुकुराणां श्रीरिव
श्रीर्भेजे भासा । निदर्शना सा चोक्तसामान्यप्रसादलक्ष्यैरिति तेनास्याः संकरः ॥ ८७ ॥

शुकांगेति॥ यस्यां पुरि मुग्धांगनाः शुकांगवन्नीलाः उपलाः मणयो मरकतानीत्यर्थः। उपलैः प्रस्तरैर्मणिविशेषैरपंती। तैर्निर्मितानां गृहाणां देहल्योः गृहद्वारस्थूणखाधारदारूणि। गृहावग्रहणी देहली इत्यमरः। तासां भासा लिप्तेषु अलिंदेषु द्वारबहिर्भागेषु। प्रघाणप्रघणालिंदा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके इत्यमरः। गोः पुरीषं गोमयं गोश्च पुरीषे इति मयट्। तस्य गोमयस्य

॥ शुकांगनीलोपलनिर्मितानां लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनां॥
॥यस्यामलिंदेषु न चक्रुरेव मुग्धांगना गोमयगोमुखानि॥ ८८॥

गोमुखानि विलेपनानि। गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभांडे विलेपने इति विश्वः। न चक्रुरेव मरकतप्रभायां विलेपनभ्रांतेरिति भावः। अत एव भ्रांतिमदलंकारः। कविसमयसादृश्याद्वस्त्वंतररूपमतिर्यत्र स भ्रांतिमानिति सर्वस्वकारलक्षणात्॥ ८८॥

गोपानसीष्विति। यत्र पुरि गृहाणि गोपानसीषु वलभीषु छादनाधारेषु वंशपंजरे
ष्वित्यर्थः। अमरः गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि इत्यत्र पटलाधारवंशपंजरे
साहस्वामी। क्षणमीषत्काले। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। आस्थितानां आसीनानां चन्द्रकमे
चकः समौ चन्द्रकमेचमेचकावित्यमरः। तद्वतो चन्द्रकिणां मयूराणां आलंबिभिरालं
बमानैः कलापैर्बर्हैः। कलापो भूषणे बर्हे इत्यमरः। हरिन्मणयो मरकतानि। गारुत्मते

॥ गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालंबिभिश्चंद्रकिणां कलापैः॥
॥ हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैर्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः॥ ४९ ॥ ४ ॥

मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिरित्यमरः। तद्वच्छ्यामैस्तृणैरभिरामाणि। हरित्तृण
मपानीत्यर्थः। तैर्नीध्रैः पटलांतैरिव विरेजुः। वलीकनीध्रे पटलप्रांते पटलं छ
दिरित्यमरः। छादनपर्यायो पटलशब्दो हिनी। तदेव चलवाचिनी पटलीकमी धेश्छेदितधारे
वंशपंजरे तैर्गोपानसीति विवेकः। अत्र हरितत्वलंबनादिगुणक्रियानिमित्ता नीध्रैरिवेति

बहुतुलैरिति ॥ या पूः बहवस्तुला उपरि स्थाप्यहर्म्याधारभूता विस्तंभाग्रपीठा निर्येषु तै
रतुलैस्तथाप्यतुलैस्तद्रहितैरिति विरोधः । अनुपमैरिति परिहारः । तुलासाम्येपमे
पीठ इत्युभयत्रापि वैजयंती । वितानानामुल्लोचानां मालाभिः पिनद्धैः राश्चादिहितैरपि अ
वितानैस्तद्रहितैरिति विरोधः । अशून्यैरिति सविरोधः । समस्तवस्तुसम्पूर्णैरित्यर्थः । अस्त्री
वितानमुल्लोचो वितानं त्रिषु तुच्छके इत्युभयत्राप्यमरः । विचित्रैरालेख्यरहितैरपि स

बहुतुलैरप्यतुलैर्वितानमालावनद्धैरपि चावितानैः ॥ रेजे विचि-
त्रैरपि या सचित्रैर्गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥ ५८ ॥

चित्रैस्तद्रहितैरिति विरोधः । विचित्रैरद्भुतैरिति परिहारः । आलेख्याश्चर्ययो
श्चित्रमित्युभयत्राप्यमरः । विशालाः शालाः शृङ्गाणि येषां तानि विशालानि शा
लापदेतरः स्वंधे शाखाशालेकदेशयोरिति विश्वः । तैः विशालैरपि भूरिशालैः बहुशालैरि
ति विरोधः । विशालैः पृथुलैरिति विरोधः । विशालं पृथुलं महदित्यमरः । वेः शालशब्दः कैश्चि
विति शालश्च स्पृहेः रेजे । अपिशब्दः सर्वत्रापि विरोधे । विरोधवदवभासाद्विरोधालंकारः ॥ विरो-
धः सो ऽविरोधे ऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः इति काव्यप्रकाशः
लस्यागता ॥ ५७ ॥ आमा

चित्रंसयेति ॥ यस्यां पुरि निकेतनानां वेश्मनां । वेश्म सद्म निकेतनं मित्यमरः । कपोतान्यद्विपाणा
लयं लीति कपोलपाः स्योदि चकापरनामानः ॥ ता भागमसापिशा दारुविशेषाः । कपोतपालिकायां
तु विटंकं पुन्नपुंसकमित्यमरः । कर्मण्यपलिडि ॥ घ ॥ तासु सुकृत्रिमपक्षिणां दारुमयपक्षिणां पंक्तेः ।
कर्मणि षष्ठी । चित्रं सयाक्रतुमिच्छयाजिप [illegible] यथ । क्रमेः सन्ततादुभयपादिस्यकारस्मयस्ये
यपू । स्तुक्रमोरनालमनेपदनिमित्तद्वतीदागमेनमेयंतम् । अत्र क्रमेर्वसा दिव्यतिरिक्ता पैवि

॥ चित्रंसयाकृत्रिमपक्षिपंक्तेः कपोतपालीषु निकेतनानां ॥ मा
॥ र्जारमप्यायतनिश्चलंगं यस्यां जनः कृत्रि[illegible]मेव मेने ॥ पू १ ॥ ५१ ॥

नुपसर्गाद्वेति वैकल्पिकस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गत्वस्यपेतेवक्षिकस्य संभ
वात् । आयतमानतं वा निश्चलमंगं यस्य तं मार्जारं बिडालमपि । ओतुर्विडालो मार्जारवृषदंश
रः । जनः कृत्रिमं कृत्रिमया निर्वृत्तमेव मेने । न तु वास्तवमित्यर्थः । ड्वितः क्त्रिः । क्त्रेर्मन्नित्यमिति
मप्रत्ययः । एतेन कृत्रिमाकृत्रिमभेदो दुर्ज्ञेय इति त्रिः । अपि चित्रमाश्चर्यं [illegible] । अत्र कविकल्पि
तस्यादृश्यस्य मार्जारत्वयोः कृत्रिमाकृत्रिमेषु विपरीतमिति वचनेनाभ्रांतिमदलंकारः ॥ लहे

तं टीकं ॥ ५१ राम ॥

क्षितीति ॥ यस्यां पुरि च भुजगनः क्षितौ प्रतिष्ठा यस्य सः क्षितिप्रतिष्ठोपि ऽयंद्दिवि
स्थितमपीति भावः । तत्रापि मुखैररविंदैरेव अधश्चकारेति विसेषः । स्वलाव
ण्यमहिम्ना । धरीचकारेति चिरंख्यातपरिहाराभासो लंकारः । अतीतानि नक्षत्रप
थं जतीतनक्षत्रपथानि । प्रासादस्यःशृंगाःतान्यपि द्वितीयासमासः क्षितियुम्मा प्रापत्ने
तिपरवल्लिंगतामतिषेधः । प्रासादशृंगाणि रथ्याध्यरोहन् । अधिरोहतीति हृता अ

क्षितिप्रतिष्ठोपि मुखारविंदैर्वधूजनश्चंद्रमधश्चकार । अ
तीतनक्षत्रपथानि यत्र प्रासादशृंगाणि रथ्यो ध्यरोहत् ॥५२॥

नाधिरूढश्चाधःकरणादिति भावः । रोहते लुं क्रान्त इयुपधादनिटः क्सः इति चेत् क्सा
देशः । अत्राधःकरणावयार्थिस्य श्लेषविरोधादुपत्नी व्यवेयपर्थिहेतुकत्वात् कीर्णः का
वलिंगभेदः ॥ ५३ ॥ रम्या इति । यस्या पुरि युवानो रम्या रमणीयाः इति हेतोः प्रासवतोः उ
क्षितमधज्ञाद्रसपः । अत्र रम्याः इव पताकाः मासवतीः प्रसिद्धगताद्रसपं । पताक
वैमयसंताचसो भाग्यैकं ध्वजेपिच । इति हेतुमकरणोमकर्षाहित्तमगिमि विषयु म्पत्रापण

रः॥ विविक्ताः विजनाः विमलाः इति च हेतोः रागं वर्धयंती। विविक्तौ पूतविजनाविसमयत्राप्य
मरः। नमद्वलीकाः नम्रनीध्राः। वलीकं नीध्रे पटलप्रांते इत्यमरः। अन्यत्रा[illegible]स्पोर्वल्यौ हि
वत्स्या ख्याम ध्यूरख्यापुस्कृताः नमद्वलीकाः नष्टत्श्रोतिकप्। वलीतु मुख्यरिख्याभिनीपीचकु
गृह हारू चित्तिवेजयती। वलभीः कूटागाराणि। कूटागारं तु वलभिः इति केशवः। वधूभिः समं
असेवंत। वधूसहिता असेवंत लेसर्थः। अत्र वधूभी भीमेत्स्मीमो चमत्कृता नामभिः धर्मसाम्येनो

रम्या द्युतिमासवन्तीः पताकाः रागं विविक्ता इति वर्धयंतीर्य-
स्यामसेवंत नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभिर्युवानः ॥५३॥

पम्या चग मात्वे चलभ्रदृतगोचरान्तुल्ययोगितां न तु श्लेषः। तत्र केवलप्रभेदे चित्रोष्या
पिश्लिष्टत्वतियमात्राप्युथाहुः। मकृतानमकृतेन भयगतमुक्ते चे[illegible] धर्मो आस्ता धर्म्यश्लेषो
पं। श्लिष्टापं सर्वत्रान्ये च द्वयोर्नाहद्दति। मकृतमृतानात धान्येषां केवलं तु त्यधर्मिति॥
औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति ॥५२॥५३॥ रत्नकदमः पापात्॥

सुगंधितामिति ।। यत्र पुरि न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वो यस्याः सा तां अप्रतियत्नपूर्वां कृ
त्रिमां स्वाभाविकीमित्यर्थः । प्रतियत्नस्तूपस्कार इति वैजयन्ती । शोभनो गंधो येषां तेषां
भावस्तत्ता तां सुगंधितां सौरभं । गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इतीकारादेशः । गंधस्येत्वे
सति तल्प्रत्ययः । बिभ्रंतीति बिभ्राणानि । वा नपुंसकस्येति नुमागमः । मधूनि मद्यानि कामि

सुगंधितामप्रतियत्नपूर्वां बिभ्रंति यत्र प्रमदाय पुंसां । मधू
नि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्मव्यतिहारमीयुः ।। ५७ ।।

त्रि

नीनां वक्त्राणि च पुंसां प्रमदाय प्रीत्यै आमोदकर्मणो वासनाधानस्य व्यतिहारं प
रस्परकरणमीयुः । अन्योन्यगंधेनान्योन्यं वासयामासुरित्यर्थः । इगुणोत्सिद्धः । अत्रापि म
धूनां वक्त्राणां च प्रकृतत्वात्तुल्ययोगिताभेदः । तेन पुनर्मधुवासितवदनपान
वदनवासितगंडूषमधुपानं च व्यज्यते च । तेन नितांतसंभोगाः पौरा इति गम्यते ।। ५७ ।।

रतान्तरेति ॥ यत्र पुर्यां गृहान्तरेषु वितर्दयो विहारभूमयो वेदिकाः ॥ स्याद्वितर्दिस्तु वेदिकेत्य-
मरः । तासां निर्व्यूहा मत्तवारणाख्याः प्रदेशा आश्रयाः । निर्व्यूहो मत्तवारणे इति वैजयन्ती । तेषु वि-
टङ्का उपरितन्यः कपोतपालिकास्ता एव नीडाः कुलायाः यस्य सः । कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम् । व-
यसां शुकशारिकादिपक्षिणां गणः वृन्दं पक्षिणां इत्यादि विधिः । अङ्गनानां रतान्तरे

रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु वितर्दिनिर्व्यूहविटङ्कनीडः ॥ रुतानि
शृण्वन्वयसां गणोऽन्तेवासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥५५॥

ममाप्नमिति भावः । रुतानि रतिकूजितानि मणितस्वनान् शृण्वन् अन्तेवा-
सिनः शिष्याः । छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये इत्यमरः । शिष्यस्य भावः सिद्धिः पाठकत्वादि लक्षणं ते-
षां भावं तत्त्वमाप सम्यक्प्रमितिशब्दवत् यथा श्रुतं तत्कूजितमनुकरोति तथैव समवेतो भवतीति । अत्र
उपस्फुटमिति क्रियोत्प्रेक्षाऽनुकरणाद्यसकौ ग: ॥५५॥ ॥५५॥ ॥५५॥ ॥५५॥ ॥५५॥ ॥५५॥ ॥५५॥

व

अछन्नेष्वपि ।। यत्र पुरि छन्नेषु छादितेषु अपि बाहुतो संहितेनाधेकस्मिन् कोनिपातः । स्फ
टिकेषु स्फुरल्लक्ष्यमाणेष्वपि सर्वथा । नारीकुचमंडलेषु सीस्थानि समपि कुदृष्टिर्दृष्टिरोधायवा ।
नि अंबराणि वस्त्राणि केवलं नामतो वरमिति निना मेवा कान्ते संभवन ह्युधुर्न अंबरत्वादसि
ध्यामीतिविभ्रचः । किंच घनोर्घ किं यानेप्यतसाम्यं सुपरिस्रवे ... मातेऽकुट्टः ।।५६।। यस्या
मिति ।। यस्यां पुरि अजिह्मा अवक्रा अन्यत्माकपयः दंभादि रहिता र्थः । आ ... टैः
पजिमाम्त्याणं तर्थैमिति स्मृते ... दिति माघः । जिह्मैकपदवक्रयोरिति विश्वः । महतीं सीमानं

।। छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारीकुचमंडलेषु । आकाशसाम्यं दधुरंबराणि
न नामतः केवलमर्थतोपि ।।५६।। यस्यामजिह्मा महतीमपंकाः सीमानमत्यापतयोऽभिजाताः ।।
नैवैनजातस्खलनै न जातु द्वयेप्यमुच्यंत विनीतमार्गाः ।।५७।। राम कृष्ण ।।

अकल्पितं स्वेच्छया मानमर्यादां कुलाम नाम्नानुस्थितिं चा ... न । अपंकाः पंकः पापं ... । निष्पापाश्च ।
पंकः कर्दमपापयोरिति विश्वः । अतिमात्रमायतिरायामः उत्तरकालश्च ययोः ते अत्यायतयः । आ
यतिः ... उत्तरकाले समाप्यामर्यो रपीति निभ्यः । कुलीनाः ... तथा सार्धक
नीतिविभाषास्वनामर स्रो । विनीतमार्गाः सुरक्षिताः ... कश्चिद् ... चारप्रवृत्तयश्च
अजातस्खलनपाणादिप्रतिष्ठिताः ... न जातु कदाचिदपि नामुच्यन्त

राम ।।
।।२६।।

ते न हस्तकाः। न कदाचिद्दरिद्रीकृताः सर्वैः। अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यादेकनालावलंबिफलद्व-
यवद्द्वैकरोवैलार्थद्वयमतीते दृष्टान्तामिमा गाणाम कृतत्वाच्च केवलमलंकृतये न त्वर्थभेदेषु
विशेषस्यापि। श्लिष्टत्वान्न तुल्ययोगिता॥ १७॥ परस्परेति॥ यत्र कुंडिनपुरे परस्परस्पर्द्धिनि हर्म्ये
कयान्योन्यस्य स्पर्धीनि परार्ध्यानि श्रेष्ठानि रूपाणि सौन्दर्याणि यासां ताः। रूपं स्वरूपसौन्दर्ययोरि-
ति विश्वः। पुरे भवाः पौर्यः पौरस्त्रियः स्त्रियाः पुंवद्भावः। विधाय निर्माय वेधाः स्रष्टा श्रियः पौल

ति ॥ ॥ परस्परस्पर्धिपरार्ध्यरूपाः पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः॥
॥ ॥श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणाक्षरैकवर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज॥ १८॥

क्ष्मीहेत्वो निर्मिता निर्माणेन यत्पुण्येन कृत्रकीटेन घुणस्य कीटस्यैकवर्ण-
स्योपमया साम्येन वाच्यमपवादस्तस्मादसमलं तदेतदेव मलमिति केचित्। ममार्ज।
घुणाक्षरवचारहस्ति कैमिदं श्रीदैवनाशो दैवी शोत्वं न कौशलमिति सापवादैः क्षालित-
वानिः सर्वैः। अनया चातिशयोक्त्या पौरस्त्रीणां समासौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते॥ १८॥ राम॥

नैषधटी॰

॥ ७॥

स्कएकमिति ॥ यदंतःकरणेऽजिह्नं अभ्यस्तं ममेदं भूपाद्रिविभूषो भूय संकोसित
मिसर्थः। कल्पयति संकल्पितान्यर्थानिति कल्पः। कल्पद्रुमपदं ये च्या वर्तंते येषां ते कल्पो
पपदाः कल्पवृक्षाः। ते हृदयपत्रलीति निष्पन्नादृयंती। फलं हि प्रयच्छ नामिति विधानानोलदृयांपुरि
मधूप्रगोप स्यां दुषितवंतः ॥ उभाङूव सं हृदि कर्मिते। भावायां संहृयतस्मादृते कल्प

॥ सुखं पदं तः केऽयोऽ नव धाः फलं तिकल्पोपपदाश्चादेया ॥ ७
॥ धूषु वस्त्राम भवज्ञमस्यया: स्यादेस्त्रामन सो च्य भूमिः ॥ ५१॥

मस्तयः। ज्ञानस्य यस्याः संपदो ऽमंदता: संपदे च न सोप्यभूमिः। वाचामगुतेरिति कि
चेत्केयमिति भावः। गेहे गेहे कल्पद्रुमा इह सन्नवधानतिशयान्त्या पौराणां देवेभ्भागेऽव्य
न्यते। इह कल्पद्रुमपदस्यार्थो केऽर्थोऽयमिति व्याख्यातोऽपि शश्यपूर्व कविप्रभेः

दिवं दैवाच्य कम्ने दोषापकान्त्रा: ॥ ५१॥

राम
॥२७॥

कलेति। सकलाः समग्राः कलाः चतुःषष्टिभागाः विशेषोऽस्य भागाश्चंद्रधाम्नः। कलात्रिंशत्येका
लभेदे कलातु षोडशो भाग इत्यमरः। सुधयालिप्तं सौधं तद्धवलिताभिः स्वस्वाभिः आत्मीयाभिः द्विषः
ऽद्यास यत्राः रेवती ककुद्मिकन्या पूर्वं तं च जायायस्य स्वसा रेवतीजानिः। जायायानिङ् समा
सान्तो निङादेशः। लोपो व्योर्वलीति यलोपः। रोहिण्याः अपत्यं पुमान् रोहिणेयो बलभद्रः। रुक्मि

॥ कलाद्वद्धाम्नः सकलंकः स्वभाभिरभ्रासयन्सौधधवलिताभिराशाः॥
यां रेवतीजानिरियेष [illegible]तुं न रोहिणेयो न तु रोहिणीशः॥ ६९॥

ण्योढका। यां पुरा रोहिणेयः स्वकुलेन च येषणे वछति स्म। निरूह रोहिणीशश्चंद्रश्चनेयेष।
अत्र रोहिणेयरोहिणीशयोः पुरुषोक्तौ च हत्वेन हुयोः मानतत्त्वाद्विरोधस्य श्लि
ष्टत्वाच्च केवलप्रकृतिविषयानुत्पत्ययोगितागतमन्यत्। ६९। [illegible] ६०। ६९। ६९।

सं०
०२
॥

गाढेति ॥ यत्र बाणाः हवेरा घासकरे युद्धे व्याहताः शंभुशत्रोः केपि नन्तस्य हरविजयिनोऽनन्
दैन्यस्य कस्य आसत्तिं मसा सन्निआसाद्य पुत्रत्वमाप। तदर्थः शरीरिणा विग्रहवता
नैव नेनेनेति भावः। जेतारं यं नेत्राः जयशीलाः। तदनंतरं सत्तादिग्विचार एपसयः। ते
शरीरायस्यते न मकरध्वजेन कामेन मधुमथस्य तेनेति भावः। निःशंकं निर्भीकं डपेडपीते ऽसत्वि

बाणाः खव्याहताः शंभुशत्रोः केरासन्निमासाद्य जनार्दनस्य ॥ शरीरिणा
जेतारं यत्र निःशंकमूचे मकरध्वजेन ॥ ६ ॥

वासे भावे लिङ् ध्रुव चित्स्वपीसादिना समसा सादृश्यं। शंकाचित्तकें भयथचोरिति विग्रहः।
अत्र शंभुशत्रोः क्रिया तत्पदार्थस्य विशेषणमासुनि शंकनिवासहेतुत्तो हेः कामलिंग
भेदः। पुराकिल भगवान् मत्स्यध्वसूतो धूर्जटि बाणान् मनाया णाभिचोमिन हरिनाभिपुत्र
निर्मित इति पौराणिकाः कथयंति ॥ ६ ॥ श्री ॥ रामकृष्णः पातु ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥

रामः
॥२

निषेव्यमाणेनेति। त्रिदिवमिति। मंदमारुतैः अन्यत्र शिवैः सुखैः मरुद्भिः मरुद्गणैश्च निषे
व्यमाणेन हरिणा रुक्मिनत्वाक्रेण च अध्यास्यमाना अधिष्ठीयमाना उदग्ररश्मीनां रत्नांकुरा
णां धाम्नि स्थाने एकत्र रत्नांकुरत्वादन्यत्र रत्नसानुत्वान्मेरोरित्यर्थः। सिंधौ स्थितेति शेषः। मेरू
मेरौ स्थिता अमरस्य अस्य साल्वी समरावतीमिव नगरीम् अनेनोपचयोः जिराहीनामिति दीर्घः। स्पर्ह
द्धे स्पर्धमाना आह्वास्त स्पर्धया आह्वानवती। अमरावतीमनुचकारेत्यर्थः। ह्वयतेर्लु

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भिरध्यास्यमाना हरिणा चिरेण। उ
दर्चिरत्नांकुरधाम्नि सिंधावाह्वास्त मेरावमरावतीं या ॥ ६२ ॥

उ॥ अस्पर्धायामाङः इत्यात्मनेपदं। लिपिसिचिह्वश्च आत्मनेपदेष्वन्यतर
स्यां चेत्यङ्। माव पक्षे सिजादेशः। अत्र प्रपमार्थे श्लेषे पि सिंधौ मेरौ स्थितेति विं
बमाति विंबभावेन साधर्म्यात् श्लेषानुमाणितेयमुपमेति संक्षेपः। आह्वास्ते
तिसाद्धप्रतिपादकः। स्पर्धते जयति दिदृष्टीसनुशासनात्। ॥ ६२ ॥ ६ ॥ [illegible] ॥

॥ रघु०२
१८॥

स्निग्धेति॥ स्निग्धं यदंजनं तद्वत् श्यामरुचिः सुवृत्तः सु एव वर्तुलश्च॥ त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः। संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञा॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां इष्टः इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप्॥ तस्यास्तिलको भूषणभूतः सुहरिरेव विशेषको वा तिलको सपर्थः। इव वधूद्यस्य धारा द्रा विसनुशासनान्। तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकं द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामित्यमरः। अध्वं

१२

स्निग्धांजनश्यामरुचिः सुवृत्तो वध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः। वि
शेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव॥ ६२॥

सितानां वर्णानां ब्राह्मणादीनां कांतिरोजत्यं यस्यास्तस्याः यस्याः पुरः अध्वंसिता च या तिमोचादिः कांतिर्लावण्यं च ते यस्यास्तस्याः। विशेषे जाद्दोभुक्तादा विसकमय त्राप्यमरः। वध्वा इव श्रियं विशिशेष। विशेषितवान्। अनेकैर्वर्णै रूपमसमसेके शोभमानत्सा धम्यौति श्लेषदूरस्यन्ये श्लेषोयमेव साहदृडी॥ द्वि२द्वि॥ राम॥ ७॥

राम॥
।१८९॥

न्तमिति ॥ अतुलप्रतापः सहरिः तां पूर्वोक्तां पुरीमीक्षमाणः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि सप्तम्यर्थे
अस्तातिप्रत्ययः । प्रतोलीं रथ्यां । रथ्याप्रतोलीविशिखेत्यमरः । प्रापत् । प्राप्तवान् । लुङ् पुषादि
त्वादङ् । वज्राणां तोरणप्रासादादधिगतहीरकादिमणीनामाभाभिः उद्भासिनी स्फुरन्ती सुरायुधश्री
रिन्द्रचापलक्ष्मीर्यस्यास्तां । अत्र तु वज्रग्रहणं मणिमात्रोपलक्षणार्थं । अन्यथा इन्द्रचापसाम्यासं
भवादिति । अन्यत्र वज्रस्य कुलिशस्य प्रभाभिरुद्भासिनी स्फुरन्ती सुरायुधानां श्रीर्यस्याः सा । वज्रो

॥ तां वीक्षमाणः स पुरीं पुरस्तात् प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः ॥ वज्रप्रभोद्भासिसु
रायुधश्रीर्या देवसेनेव परैरलंघ्या ॥ ८ ॥ मनोजहाराद्रुयागारविंदनाभेः शोभोर्जिराज
त्सवदिबापः ॥ मुरवाद्विबाधस्कुतयो विधातुः पुरोञ्चरिपुर्भिधुजिधिज्ञन्यः ॥ ९ ॥

स्त्री हीरके पवावित्यमरः । याप्रतोली देवसेना सुरचमूरिव परैः शत्रुभिरलंघ्या दुर्धर्षा ॥ ८ ॥
॥ प्रशंसति ॥ अरविंदनाभेः विष्णोः श्रीसारंगात्वमजाः बाय पलोवा ह्युमा निभृतानि जायंतरसा हि
श्रुतेरिति भावः । शोभोर्जे राजनूतनत्वाद्वापरवर्गे राजतानीव विधोतुं स्वाव स्कृतय
इव मुरजितो हरेर्धीजित्यः सेनाः निरीयुः निर्गताः मालोपमेयं ॥ ९ ॥ राम ॥

शि॰टी॰
॥

श्लिष्यद्भिरिति । अन्योन्येषां मुखाग्रेषु संसर्गेण स्खलन्तः खलीनाः कविका यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । कविका तु खलीनोऽस्त्री इत्यमरः । श्लिष्यद्भिः संघट्टद्भिः विलोलैर्मुहुरुच्चलैर्हरिभिरश्वैः कारणैः अश्वान्वारयंतीत्यश्ववाराः अश्वारोहाः परस्परेणोत्पीडितजानुभागाः संतः दुःखेन निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः । इति स्वभावोक्तिरूपकयोः संकरः ॥ ६६ ॥ निरन्तराल इति । तमसस्तिमिरे पातमागुणेन च प्राणभृतां गणेन प्राणिवर्गेण कर्त्रा निरंतरालेऽपि पूर्वं स्वेनैवान्तिस

श्लिष्यद्भिरन्योन्यमुखाग्रसंगस्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ॥ परस्परोत्पीडित
जानुभागा दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः ॥ ६६ ॥ निरंतरालेऽपि विमुच्यमाने दूरं पथि प्रा
णभृतां गणेन ॥ तेजोमहद्भिस्तमसीव दीपैर्द्विपैरसंबाधमयांबभूवे ॥ ६७ ॥

कृतेऽपि पथि संप्रति दूरं दूरं लब्धं विमुच्यमाने सति । एकैकद्विपभयादन्यत्रस्थितपन्थाश्चेति भावः । तेजोमहद्भिः बलाधिकैः प्रभासंपन्नैश्च । तेजो बलं प्रभा तेज इति शाश्वतः । दीपैर्द्विपैरिव असंबाधमसंकीर्णं अयांबभूवे जग्मे । मनुष्यैरविलक्ष्यादिति भावः । अय गतौ अस्माद्भावे लिट् । दयायासश्चेत्याम्प्रत्ययः । स्वतेजसैव दूरोत्सारिततमस्के पथि दीपा इव नयोत्सारितलोके पथि निरर्गलं द्विपाः संचेरुरित्यर्थः । तमसीति सप्

राम ए
ग २० ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः श्रीरामचंद्राय नमः॥ श्रीसविता सूर्यनारायणताय नमः॥
विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीं॥ उपपत्तिमदूर्जिता
श्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः॥ १॥ विहितामिति॥ अथ वृकोदरः भीमः
वृकस्त्रीवृंदिरान[illegible] इति विश्वः॥ प्रियया द्रौपद्या प्रियागरहृणमस्यास्तेनोपदेश
तात्पर्यस्य च नार्थं विहितामभिहितामित्यर्थः॥ विपूर्वस्य दधातेः क्रियासामान्य
क्रिया॥ विचिनोयोग्यविशेषपर्यवसानात्॥ मनःप्रियामभिहितार्थयोगात्॥ मनो
हरां विशेषणद्वयेनापि गिरा गरीयस्त्व[illegible]लमुक्तं॥ गिरं गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य नृ
पं धर्मात्मजं उपपत्तिमत्॥ युक्तियुक्तं॥ ऊर्जिताश्रयं समुदारार्थं च वचनमूचे उक्तवान्॥
कर्तरि लिट्॥ ब्रुवो वचिरादेशः॥ ब्रुविशासि सद्यादिना द्विकर्मत्वं॥ अकथितं चेति नृप
स्य कर्मकत्वं॥ १॥ किं तद्वचनं तदाह॥ यदवोचदवेक्ष्य मानिनी परितः स्नेहमये
न चक्षुषा॥ अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयं॥ ॥ यदिति॥

मानिनीनी क्षत्रियकुलाभिमानिनी। द्रौपदी स्नेहमयेन स्नेहपूरेण त्रसतिर
च नेमयत्॥ चक्षुष्मानेन चक्षुषा। एतेनास्य समुद्रः॥ परिलोक्य समंततः विचिंत्य
यद्वचनमतो चतो बभौ वावदूको वाक्पटुः। वचउमितः मागमः॥ वागधिपस्य बृहस्पतेरिदु
र्विंशेषश्रीयं न स्वाभोगलक्षणा अंतो नत्वे केसादिनापवृत्तिनिषेधो नास्ति तद्वचने
ति विस्मयं विदधीत सर्वस्यापि शेषः अथवा वागधिपस्यापि विस्मयं विदधीतेति
संबंधः॥ यतस्त्रोणमपि शास्त्रमनुरूपं द्विहितं चानुबध्नाति अतो विस्मयक
अविंत्तनाप्ति रं ग्राह्यं चैतद्वचनमिति तात्पर्यार्थः॥२॥ विषमोपि विगाह्यते नयः कृतती
६ तिशः
४ वा र्थः पयसामिवाशयः॥ स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः॥३॥ विस्मयक
रत्वे हेतुमाह॥ विशेषमिति॥ विषमोपि दुर्बोध्योपि अत्यन्तदुष्प्रवेशोपि नयो नीति
शास्त्रं पयसामाशयो ह्रद इव कृततीर्थः कृताभ्यासः सुखोपायः॥ सन्तीर्थं शास्त्राध्वर
क्षेत्रोपायो ध्यायमंत्रिष्विति विश्वः॥ अन्यत्र तु जलावतरणमार्गः॥ तीर्थं योनौ जल

श ४

॥२८॥

ज्ञायते

लावतारे चेतिहल्लायुधः ।। विगाह्यते प्रविश्यते च किंतु तत्र नये जलाशये च सरा
वनादृशः पुरुषः विशेषदुर्लभः अत्यंतदुर्लभः ।। च स्त्यं संधिविग्रहादिकार्यं स्नानादिकं
च तस्य वर्त्म यत्साधुदेशकालाद्यविरुद्धं मथालभेस्यर्थः ।। अन्यत्र गर्ते ग्राहपाषाणादि
रहितं सुपन्यास्यमित्युदाहृतिरुपन्यासस्तु वाङ्मुखमुपोद्घात[illegible]उदाहार इत्यमरः ।।
यथाकृतन्वितनत्तीर्थे पर्यस्तिगंभीरेपि प्रविष्टः ।। संतीती भका[illegible]दस्तु विरलः ।। त
दूनिनावपि गूढं तत्तं वक्तारि सन्ति बोधारः संति वक्तारनुसुलभः श्रियं च साध्वी साधु
वक्तृप्रियुज्यते विस्मयं इत्यर्थः ।। ३ ।। परिणामसुखे गरीयसि व्यथके स्मिन्
वचसि क्षतौजसां ।। अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ।। ४ ।।
अथ यत्नाह्यते हेतुमाह ।। परिणामेति ।। परिणामः फलपाकः परिपाकवस्था च ।। तत्र
सुखे हिते शस्ते चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि चेत्यमरः ।। सुखशब्दस्य विशेष्य
लिंगत्वं गरीयसि अर्थत्तसि एश्र ए च क्षतौजसां उभयत्रापि क्षी[illegible]नशा[illegible]कीनां

व्यवकयुक्ताघुपोष्टल्लकलाङ्ख्यंकरे अन्यत्रादौ तोसेपादिद्दुरव जनके। अल्पीयसि
अल्पाक्षरे ॥ अल्पमात्रे च उक्तं च स्वल्पमात्रादिरिषुव सागुणश्चेति। अस्मि
न्व चसि द्रौपदीवचने अतिवीर्यवति अस्यं सामर्थ्यवती शेष जे औषधे इव
सपूजोष धक्षेषज्यमित्यमरः। बहूर ने कैर्गुणः मानत्राणराज्यलाभादिरारो
ग्यादि बल्पाषादिव्यदृश्यते॥ यतो न्घमस्याः वचनष्मिति भावः॥ ४॥ स भ
मवतभापि महीपं नरो चतेकिं करोमि सतां ह॥ इयमिष्टगुणायरोचतां रुचि
रार्थाभवतेपि भारती॥ ननुवक्तृविशेषनिस्पृहगुणगृह्या वचने विपश्चितः॥ ५॥ व ४
रुच्यमिति॥ रुचिरार्थौ रो महिताथिसंपन्नेति रुचिहेतरस्मि। इयं भारती द्रौपदीवा
क्यमिष्टगुणाय। अभिमतगुणाय गुणग्राहिणे इत्यर्थः। भवते भ तुभ्यं रुच्यर्थानां ॥३०॥
प्रियमाण इति संप्रदानत्वान्चतुर्थी। रोचतां स्वदतां विध्यर्थे लोट् हितलद्वचने

बल्लादपिग्राह्यं कुर्यादोषप्रवदति भावः॥ तथापि स्त्रैणेन चस्सिकाश्रद्धानत्राह॥ नभि
त्तिगुणानां गृह्याः गुणगृह्या गुणपक्ष्या गुणपक्षपातिन इत्यर्थः॥ पदास्वैरितिबाह्य
पक्षेषु चेति ग्रहेः क्यप्॥ विपश्चितो विद्वांसः॥ विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञ इत्यमरः॥
वचने विषये न तु विशेषविषये स्त्रीपुंसादिलक्षणोतिस्पृहानिरास्थाः खलु
आबालादपि सुभाषितं ग्राह्यमिति भावः॥ ५॥ संप्रति स्वचयमुपालभते॥ चतु
सृष्वपि ते विवेकिनी नृपविद्यासु निरूढिमागता॥ कथमेत्य मतिर्विपर्ययं क
रिणी पंकमिवावसीदति॥ ६॥ चतुसृष्विति॥ हे नृप चतसृषु विद्यासु आ
न्वीक्षिक्यादिषु॥ अन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दंडनीतिश्च शाश्वती॥ विद्याश्चे
ताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवे इति कामंदकः॥ निरूढिमागता प्रसिद्धिं
गता॥ अत एव विवेकिनी सदसद्विवेकवती यथाह मनुः॥ आन्वीक्षिक्यां तु वि
ज्ञाने धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ॥ अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दंडनीत्यां नयानयौ॥ ते

पतिः कथं करिणी पंकमिव विपर्ययं वैपरीत्यं अविनाबेकरूपमेत्यावसीदति
नश्यति नतु त्वमिति भावः ॥६॥ किंत्वेः स्थि नमिदानीं येनेत्थमुपालभ्यसे दत्य
त्राह॥ विधुरं किमतः परं परैरवगीतां गमिते दशामिमां॥ अवसीदति यत्सुरैरपि त्वयि
संभावितवृत्तिपौरुषं ॥७॥ विधुरमिति ॥ त्वयि परैः शत्रुभिरिमामीदृशीमवगीतां गर्हि
तां अवगीतं वनिर्वादे सुहृद्दुष्टे च गर्हिते इति विश्वः ॥ दशां गमिते प्रापिते सति सुरैरपि
संभावितवृत्ति बहुत्तलप्रसरे अधानिश्चितसद्भावं पौरुषं पुरुषकारः युवादण्प्रत्ययः ।अ
वसीदतीति यावत् अतः परमतोन्यत् अधिकं किं विधुरं किं कष्टं न किंचिदित्यर्थः ॥ विधु
रं प्रत्यवाये स्यात्कष्टे विश्लेषयोरिति विश्वः । अस्तीति शेषः अस्ति भवति परः प्रथम
पुरुषस्त्वयुज्यमानोप्यस्तीति भाष्यकारः ॥ भवति लट् ॥ पूर्वासां नार्याणां स्वलापौरुषा
धिकस्यापि दुर्दशासौ शत्रुकृतानदुपरि श्मरस्कृष्टतौ बवद पक्षयैवेत्युपालभ्यसे इत्यर्थः ॥७॥
अथोपेक्षाकालः। त्वादियमुपेक्षेसौ शक्यनायमुपेक्षाकाले इति हुंतमेव तावत्श्लोकद्वयेन
व

थ६

पनश्यती

॥३१॥
चै२

चै२

विविनक्ति ॥ द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वंततरः सुमर्षणः ॥ न महानपि भूतिमिच्छता
९७ फलसंपत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ७ ॥ द्विषतामिति ॥ भूतिं उदयं मिच्छता श्रेयस्कामेन धाय
स्यतेन सुमेधसा सुधियानि सम्मिसिच्प्रजामेधयोरिति समसिचा गुरुर्महानपि
अस्वंततरः अस्वंत दुरंतः क्षयोन्मुख इत्यर्थः ॥ द्विषतामुदयः सुखेन मृष्यत इ
ति सुमर्षणः सुसहः उपेक्ष्य इत्यर्थः ॥ स्वंतश्चेद सुमर्षण इति भावः ॥ भाषायां
शासियुधिदृशादिना खल्प्रत्यये च प्रत्ययः ॥ महानपि फलसंपत्प्रवणः फलसं
पदुन्मुखः निरंतरः शोरेयादिना साधुः परिक्षयो न सुमर्षणः नोपेक्ष्य इ
त्यर्थः ॥ अन्यथा तूपेक्ष्य इति भावः ॥ नेतदय इत्येवं प्रतिकार्यो न चक्षय इ
त्येवं उपेक्ष्यः किंतु स्वंतश्चास्वंतश्चाभ्यामुभावपि प्रतिकार्यावुपेक्ष्यौ च
स्वतश्चार्थः ॥ ८ ॥ अथोभयोरपि युगपत्परिक्षयागमे गतिमाह ॥ अचि
रेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ॥ क्षययुक्तिमुपेक्षते

स्वीकुरुते तत्प्रतिकारमैथा।। ८।। अचिरेणेति।। स्वतमनेनेति स्वीकुशलइत्य
र्थः।। इष्टादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः।। परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगं अचिरेण
आशुभाविनीं भूयसीं गुरुं तां अस्वं तां तथा आत्मनः क्षययुक्तिं विपरीतां चि
रभाविनीं अल्पीयसीं च विगणय्य विचार्य ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः।। उपे
क्षते अन्यथोत्क्वैपरीत्ये सति परस्य युक्तेः अल्पीयस्यां स्वस्य च भूयस्यां स
त्यामित्यर्थः।। तत्प्रतिकारं तस्याः क्षययुक्तेः प्रतीकारं अचिरेणाशु कुरुत इति
एवं च सति यदा शत्रोरभ्युदयः स्वस्य चातिपरिक्षयो यथास्माकं तदा किं
वक्तव्यं सद्यः प्रतिकुरुते यथा हि सिद्धमित्यनुसंधेयं।। ९।। तथाप्युपेक्षापायमनि
ष्टमाचष्टे।। अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया।। अपयांत
चिरान्महीभुजां जननिर्वादभयादिव श्रियः।। १०।। अनुपालयतामिति।। उ
देष्यतीं वर्द्धिष्यमाणां आच्छीनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः।। द्विषतां प्र

गुणात्तिं कोशदंडजं तेजः स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदंडजमित्यमरः॥ अनी
तया अनुपौस्नालेनानुपालयतामुपेक्ष्यमाणानां महीभुजां श्रियः संपदो जननिर्वे
दभयान्निरस्तपुरुषानुरागोच्छलोकापवादभयाद्दिवेतिरुत्प्रेक्षा अचिराद
पयांति अपसरंति॥ यथा हमेकोदकः॥ स्त्रीभिः षट्ट इव श्रीभिरलसः परिभू
यत इति अतः पराक्रमितव्यमित्यर्थः॥१०॥ ननु परिक्षीणः कथं प्रबलमपि युक्ते
तत्राह॥ क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं विवृद्धये॥ प्रणमंत्यनपायमु
त्थितं प्रतिपच्चंद्रमिव प्रजा नृपं॥११॥ क्षयेति॥ क्षययुक्तमपि तथा क्षीणमपि संतं स्व
भावसिद्धं सर्वलोकानुकूलं दैवं धाम क्षात्रं तेजः प्रकाशं च दधतं विवृद्धये रक्ष्यर्थं
मामान उ॥ स्थितं उद्युक्तं उत्साहमिति यावत्॥ अन्यत्र तु उस्थितं तु दितं अत एव अनपायं अ
विनाशं॥ वृद्धिं धुमित्यर्थः॥ नृपं प्रजा प्रतिपच्चंद्रमिव द्वितीयाचंद्रमिवेत्यर्थः॥ प्रति
पच्छब्देन द्वितीयोपचर्यते प्रतिपदि हरतस्यादृश्यत्वात्प्रणमंति॥ अनुवर्तंते इत्यर्थः॥

चंद्रमसं तु नमस्कुर्वंतीति क्षीणस्याप्युत्साहः कार्यसिद्धेर्निदानमित्यर्थः ॥ श्रियंली संततो
त्साही दुर्बलोपि समश्नुतरति कामंदकः ॥११॥ ननु प्रभुशक्तिरन्यस्योत्साहः
कुत्रोपयुज्यत इत्यत्राह सामभेदैः खलु कोशदंडयोः कृतपंचागविनिर्णयो नयः ॥
स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यति ॥१२॥ प्रक्षवइति ॥ कर्म
णामारंभोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् देशकाले विभागः विनिपातप्रतीकारः ॥
कार्यसिद्धिश्चेति पंचागानि ॥ यथाह कामंदकः ॥ सहायाः साधनोपायविभागो
देशकालयोः ॥ विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पंचागमिष्यते ॥ पंचागानां
विनिर्णयः पंचागविनिर्णयः ॥ तद्भूतायैसाद्विनोत्तरपदसमासः ॥ कृतः
पंचागविनिर्णयो यस्य स तथोक्तो नयो नीतिशास्त्रमिति यादवः ॥ कोशो
धैराशिः ॥ कोशोस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोरित्यमरः ॥

दंडश्चतुरंगसैन्यं।दंडोस्त्रीशासनेराज्ञांहिंसायांलगुडेध्वजे॥मध्यालायांसे
न्यभेदेइतिवैजयंती॥तयोःकोशदंडयोः॥प्रभुशक्तेरित्यर्थः॥प्रवैःश्वेतस्यादि
प्रभवःकारणं।रुदोरपा।सनयोविधेयदैपेषुकार्यवस्तुषु।पदंव्यवसितत्रा
णस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषुइत्यमरः॥दक्षतांक्षत्रकारिचंमुत्साहमित्यर्थः॥
लोकःकृष्यादिप्ररतोजनोनियतिंदैवमिव।नियतिर्नियमेदैवेइतिविश्वः॥अ
नुरुध्यतेअनुसरति।रुधेदैवादिकात्कर्त्तरिलट्॥मंत्रस्यापिमल्लमुत्सहतसन्मू
लायाःप्रभुशक्तेर्मल्लमितिकिमुवक्तव्यं॥अतःसएनाश्रयणीयः।यतोनतं
त्विंमंत्रयतस्तस्यापिप्रभोर्निरुत्साहस्यनकिंचित्सिध्यतीति॥१२॥ननु
सोत्साहस्यासतायस्यकथमर्थोसिद्धिरित्यत॥अभिमानवतोमनस्विनः
प्रियमुच्चैःपदमारुक्षतः॥विनिपातनिवर्त्तनक्षमंमतमालंबनमात्मपौरषं॥१३॥

अभिमानवत इति॥ अभिमानवतो मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैरुन्नतं पदं स्था
नं राज्यादिकं आरुरुक्षतः आरोढुमिच्छतः॥ आशुकामस्य मनस्विनो धीरस्या
त्मपौरुषं स्वपौरुषाकारणवविनिवर्तनक्षमं अनर्थप्रतिकारसमर्थं आलं
बेलंनं सहाकारिमतमिष्टं॥ यथा कस्यचिद्दुर्गमारोहतः किंचित्सत्वं प्रति
बंधकमनुचरतः साधिकमालंबनं तद्वदिति ध्वनिः॥ किंपौरुषादन्यैः सहायैः
स्मराणामिति भावः॥१३॥ पौरुषानंगीकारे दोषमाह॥ विपदोभिभवंत्यविक्र
मं रहयत्यापदुपेतमायतिः॥ नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृप
श्रियः॥१४॥ विपद इति॥ अविक्रमं पौरुषहीनं विपदोभिभवंति तिरस्कुर्वं
ति॥ आपदुपेतं विपन्नं आयतिरुत्तरकालः॥ रुम्मायतिः कालउत्तर इत्यमरः॥
रहयति त्यजति निरायतेरासन्नक्षयस्येत्यर्थः॥ लघुता अगौरवं नियता अ
वश्यंभाविनी॥ न कश्चिदेनमाद्रियत इति भावः॥ अगरीयाल्लघीयान्नृपश्रियः

पदमास्पदंनसरतीयहान्वयेतिपदछेदः॥तस्यास्तोरसंकर्तव्यमेवेसर्थः॥अ
त्रपूर्वेपूर्वेस्याविक्रमसादेरुत्तरोत्तरविपदादिकंप्रतिकारणसाकारणेमाला
रव्योलेकारः॥तथासूत्रं।पूर्वेपूर्वेस्योत्तरोत्तरहेतुचेत्कारणमालेति॥१४॥फलि
तमात्त॥तद्दलंप्रतिपक्षमुन्नतेरवलंबव्यवसायवंध्यतां॥निवसंतिरोपेक्रमाश्र
यान्नविषीदेतेसमंसम्पदः॥१५॥तद्दलमिति॥तत्तस्मादुपेक्षायांदोषसंभवा
दित्यर्थः॥उन्नतेरुदयस्यप्रतिपक्षमंतरायंव्यवसायवंध्यतांउद्योगशून्यताम
वलंब्यालंअवलंब्योनालमित्यर्थः॥अनलखल्वोःनिषध्ययोः॥प्राबांकादृतिका
प्रसयेतस्यल्पबाद्दोः॥तथाति।पराक्रमाआश्रयःकारणंयासांतातत्योक्ताः॥
सम्पदः।संपदोविषादेनसमंअनुत्साहेनसहननिवसंति॥पौरुषसाध्याःसं
पदोनानुद्योगसाध्याःउभयोःसत्तासावस्थानविरोधादित्यर्थः॥वैधर्म्येणकार्य
कारणरूपोर्थांतरन्यासः॥१५॥ननुसमयःप्रतीक्ष्यतेसा[illegible]अथयचेदवधिःप्रतीसं
क्षतेकथमाविष्कृत[illegible]विना॥प्यतेराष्टसुतेनसुसेनाचिरमास्वादनरेंद्रसंपदः॥१६॥

पृ३

अथेति॥अथपक्षांतरेवधिःकालःप्रतीक्ष्यतेचेत॥अवधिस्सवधानेस्यासीम्नि
कालेबिलेपिचेतिविश्वः॥आविष्कृतजितमन्युनाप्रकटितकपटव्यवहारेण
धृतराष्ट्रसुतेनदुर्योधनेननरेंद्रसंपदोराजसंपदोनरेंद्रेतिवापदच्छेदः॥चि
रंचतुर्दशवर्षाण्यास्थायानुभूयकेथंसुत्यजाः॥ततोतस्यादेनलेनपश्चा
दपिसुखेनसुदृढक्लेशंविनानसक्षतेएवसावधिप्रतीक्षणंन्याय्यमित्यर्थः॥१६॥
अथतदेवास्थेयमेवसंपदःदास्यतितथापितल्लोकंरोच्यमतीयात॥द्विषता
विहितंत्वयाथवायदिलब्धापुनरात्मनःपदं॥जननाथतवानुजन्मनांकृतमा
विष्कृतपौरुषैर्भुजैः॥१७॥द्विषतेति॥अथवाद्विषताविहितंदत्तंप्रसादितमित्यर्थः॥
आत्मनःपदंराज्यंलब्धालप्स्यते ● लभेःकर्मणिलुट्॥हेजननाथतवानुजन्मना
माविष्कृतपौरुषैःप्रकटितपराक्रमैःभुजैःकृतंअलं॥भुजैर्नकिंचित्साध्यत
इत्यर्थः॥राज्यदानादानयोर्द्विषामेवस्वातंत्र्यंअस्मद्भुजनैष्फल्यात्क्षात्रियस्यवि

॥३५॥

ञितमितिशास्त्रात् क्षात्रेणेन तेजसा राज्यं ग्रास्यमिति भावः ॥ स्वतमिति ॥ प्रतिषेधार्थ
मव्ययं चादिषु पठ्यते स्वतमिति निवारणनिषेधयोरिति गणव्याख्यानेखुजेरिति गम्यमा
नसाधनक्रियापेक्षया कारणत्वात् तिया ॥ उक्तं च ॥ न्यासोद्योते न वेत्त्वं श्रयमाणे व
क्रिसानिमित्तं कारणभावस्यापि गम्यमानोपीति ॥ १७ ॥ ननु साम्नैव कार्यसिद्धौ किं क्षा
त्रेणाययामनुः ॥ साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ॥ विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धे
न कदाचनेति ॥ तर्हि किमानेनेत्याशंक्याह ॥ मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते
स्वयं हतैः ॥ लघयन्खलु तेजसा जगन्न मह[illegible]निछति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥ मदेति ॥
मृगाधिपः सिंहो मदसिक्तमुखैर्मदवर्षिभिरित्यर्थः ॥ स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्व
र्तयते वृत्तिं करोतीति ॥ तैरेव जीवतीत्यर्थः ॥ चौरादिकात् वृतोधातोर्लट् भौवादिस्य चेणा
वर्त्तेर्मकाचित्तत्त्वरत्स्मैकादिति परस्मैपदनियमादिति ॥ तेजसा प्रभावेण ॥ तेजो बले
प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसीति वैजयन्ती ॥ जगल्लघयन्लघु कुर्वन्महान्नन्यस्मा

तोन्यस्मात्पुरुषाद्वृत्तिं वृद्धिं नेछति खलु । न हि तेजस्विनः परायत्तवृत्ति
त्वं युक्तं ।मनुवचनं से श्वर विषया विशेषेण वक्ष्यमाणसामान्यसमर्थनरूपो
र्थांतरन्यासः ॥१८॥ ननु उद्धृपाक्षिको लाभ उपायांतरेस्ते न तथेत्याशंक्या
ह ॥ अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः ॥ अचिरांशुवि
लाससंचंचला ननु लक्ष्मीः फलमानुषंगिकं ॥१९॥ अभिमानेति ॥ अभिमा
न धनस्यैव रीतिर्यातनमात्रनिष्ठस्य सर्थेः ॥ अत एव गत्वरैर्गमनशीलैरस्थि
रैः गत्वरश्चेति क्वरबंतो निपातः ॥ असुभिः प्राणैः पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा
इत्यमरः ॥ स्थास्नु स्थिरं । ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः ॥ यशश्चिचि
षतः चेतुं संपातितुमिछतः । चिनोतेः सन्नंताच्छतृप्रत्ययः ॥ अचिरमंशवो यस्याः
सा अचिरांशुर्विद्युत्तस्याः विलासः स्फुरणं तद्वच्चंचला क्षणिका इत्यर्थः ॥
लक्ष्मीः संपदनुषंगादागतमानुषंगिकं अन्वाचयशिष्टमल्पफलं ॥

॥३६॥

ॐ

न१ मौं[illegible]त्रार्णयत्राएव मुरंध्यफलं अभ्युच्चयस्ता लक्ष्मीरितिमानिनां मान एव श्लाध्य
इत्यर्थः॥ अत्रास्थिरप्राणत्यागेन स्थिरयशः स्वीकाराभिधानान्न्यूनाधिक
विनिमयाख्यः परिवृत्त्यलंकारः॥ तदुक्तं काव्यप्रकाशे॥ परिवृत्तिर्विनिमयो
योर्थान्यां स्यात्समासमैरिति॥ १९७॥ न च अल्पस्य मानस्य हेतोः प्राणत्यागः
कथं कर्तुं शक्यते यतो जीवनं नैमदयँ यशाः तानि परस्परतीसादृश्यं स्यात्॥ ० ज्वलितं
न हिरण्यरेतसं चयमास्कंदति भस्मनां जनः॥ अभिभूतिभयादसूनतः सु
खमुज्झंति न धाममानिनः॥२०॥ ज्वलितमिति॥ जनो भस्मनां चयमास्कंद
ति पदादिना आस्कंदति आक्रमेतीति अदाहकत्वादिति भावः॥ ज्वलितं ज्व
लंतं चौरादिकः॥ मति बुद्धिहिंसादिस्तेजे च कोराहृतीमानार्थे चे हिरण्यरे
तो यस्य तं हिरण्यरेतसंभं नास्कंदति दाहकत्वादिति भावः॥ अतो हेतो मा
निनः अभिभूतिभयात्प्राणत्यागेन तेजस्त्यागेन भविष्यतीति भयाद

नरो५

सुनेव सुखमक्लिष्टं उज्झंति त्यजंति धाम तेज नो झंति मानिनः राज्ञो [illegible]नां [illegible]ज तेजस्वि१
स्वीनां मरणमेव वरमित्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरश्लोकेनदर्थांतरन्यासः ॥२०॥ अथ
वा किमन्यप्रयोजनेच्चितया किंतु तेजस्विनामेष स्वभावो यज्जिगीषुत्वमित्याह ॥
किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ॥ प्रकृतिः खलु सा महीय
सः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥२१॥ किमिति ॥ मृगाधिपः सिंहः किं फलं प्रयो
जनमपेक्ष्य ध्वनतो गर्जितः परंतीते धराः पचाद्यच् । पयसां धरान्मेघान्प्रार्थते
अभियाति याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैरिति केशवः ॥ अथवा
अवरुणद्धीत्यर्थः प्रथमेर्थे यते प्रार्थः पश्चाद्याचावधयोरित्ति अपि योम्म मही
यसा महतोरस्य सा प्रकृतिः खलु यया प्रकृत्या अन्यसमुन्नतिं परवृद्धिं न सहते
महतः परभंजनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ पूर्ववदलंकारः ॥२२॥ निगमयति ॥
कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूततमः प्रमादजं ॥ ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां
पं१

॥१३७॥

वस
त्य रसनुत्साहस्ताविपत्तयः ॥ २१ ॥ कुर्वीति ॥ हे नृप तत्तस्मादुक्रनियापराक्रमौ र
लब्धहेतोः पूर्घलेस्तौ हेता विसमरः प्रमादजेन मा मा हैनि ट धैर्य निरस्य विक्रमैपो
रूप तवमतिं कुरु विक्रमममेवांगीकुरु न तु पायांतरमित्यर्थः ॥ न च विक्रममेवे फल्य
मित्याह ॥ ध्रुवमिति ॥ २ विद्विषां विपत्तयः त्वदनुत्साहहेताः त्ववानुत्साहेना
य व्यवसायैर्न हेताः प्रतिबद्धाः अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति भावः ॥ इसेत ध्रुवं
निश्चितमवेहि विध्धि ध्रुवं निहस निश्चिते चेति शाश्वतः ॥ २२ ॥ ॥ न व नः प
राजयशकाकार्येत्याह ॥ द्विरदानिवादिग्विभावैर्तां चतुरस्तोयनिधीनि वि
वायतः ॥ प्रसहेत रणे तवानुजां न् द्विषतां क[illegible]तमन्युतेजसः ॥ २३ ॥ द्वि
दानिति ॥ द्विग्विभावैर्विताना दिक्षु प्ररव्यातां न् आयतः आगुच्छतः आ
ङ् रवौ ट पराशान्तोः ज्ञातृ प्रसयः ॥ चतुरो द्विरदान् दिग्गनिजोवयो
तोविशेषणं चतुरस्तोयनिधीनिवरणे आयतो दिग्विभावितान्

शातमस्तु तेजसोऽहंद्रु विक्रमान्नचतुरस्तत्वानुजानन्निष्ठिवतांमध्येकः प्रसरेत
सोढंज्ञानुद्यादित्यर्थः ॥ म्राविलिङ्गे तिङ्गास्यार्थे लिङ् ॥ १३ अतोनिःक्रोकप्रवर्त्ती
स्येतिभावः ॥२३॥ आशीर्वादमाजेनफलितमास ॥ ज्वलतस्तव जातवेद
सः सततं वैरिकृतस्य चेतसि ॥ विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनय
नांबुसंततिः ॥ ज्वलतामिति ॥ तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिकृतस्य जातवे
दसः क्रोधाग्नेरित्यर्थः ॥ शिवेतरा अशिवा अमंगला वैधव्यदुःखजन्यत्वा
दिति भावः ॥ रिपुनारीनयनांबुसंततिः वैरिवनिताश्रुप्रवाहः शमं विदधा
तु वैरिकृतस्यास्य वैरिवधमंतरेण शांत्यसंभवात्तत्स्वरूपस्तद्वधस्त्वया कर्त्त
व्य इत्यर्थः ॥ क्रोधस्य विषयस्य निमरणेन विषयिणो जातवेदस एवोपनि
बंधनादतिशयोक्तिरलंकारः ॥ तदुक्तं ॥ विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनि
बध्यते ॥ यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्कवेः प्रौढोक्तिजीवितेति तमन्त्रोपि क्रोध

स जातवेदसः प्रदेप्यसे दोध्यवसायात्मदे देप्यात्मेद्धस्पात एवांबुनिर्वाप्यचोनि
श्चपद्यते तथाच यथा चांबुना सिक्ते नाग्निः शाम्यति तथा शत्रुवधेन क्रोधइसो
पलसमं ध्यगम्यते ॥२४॥ इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसं ॥
उपसांत्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥२५॥ इतीति ॥ इत्येतरी
त्यादर्शितो विक्रियावागारंभात्मको विकारो येन तं कोपेन परीतमानसं यस्य
तं कोपपरीतमानसं कोपाक्रांतचेतां इदं विशेषणद्वयं द्विरदे वियोज्यं ॥ मरु
तः सुतं भीमं महीपतिर्युधिष्टिरो दुष्टद्विरदमिवैतेन सीमस्वशोष्यमेव न
बुद्धिरसीत्युपगम्यते उपसांत्वयितुमनुनेतुमुपचक्रमे प्रवृत्तः ॥ प्रोपाभ्या
समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदं सांत्वोसास्युपकारविपरीतोपापेक्षयाकथंचिदव
श्यो जनः शनैः शनैर्द्विरदवद्वशीकरणीयो नेतुं साज्य इत्यर्थः ॥२५॥

।।प्रथमतावत् स्तुत्यादिभिः प्रसादयति।। अपवर्जितविप्लवे शुचौहृदयग्राहिणि
मंगलास्पदे।। विमलातव विस्तरेगिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते।। २६।। अप
वर्जितेति।। अपवर्जितः विप्लवः प्रमाणबाधो यत्र बाह्य मल्व संक्रमो। अपावर्जि
तो परिहृतो यस्य तस्मिंश्च अपवर्जितविप्लवेशु चौ सोशाष्टं लाहशु द्विष्यशु चित्तं
नह्रति अत एव हृदयग्राहिणि मनोरमे मंगलास्पदे। एकं चाहिताय प्रतिपादकं
सौदन्यत्र मंगलवस्तु साच श्रेयस्करं। तदुक्तं।। रोचनं चंदनं हेममृदंगं दर्पणं म
णिं गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा बुधः इति पुराणात्।। तव गिरां विस्तरे
वा क्यप्रपंचे प्रथने वा चेशाब्द इति चयुप्रतिषेध्यादर्शइव विसप्त।। अत एव विस्तारो वि
ग्रहो व्यासः सतु शब्दस्य विस्तर इत्यमरः।। नेमतिः स्वच्छबुद्धिरादर्श इव दर्पणे स्वमु
कुरादर्श विसमरः।। विमला विशदा अभिदृश्यते वाग्भेश स्वादेव मतिर्वे

शब्दमनुमीयते तत्पूर्वकत्वात्तस्य समर्थः ॥ २६ ॥ अथ सुगमेनाह ॥ स्फुटता न पदैर
पाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवं ॥ रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपो
हितं क्वचित ॥ २७ ॥ स्फुटतेति ॥ उपपत्तिरिति च पदैः सुप्तिङन्तशब्दैः स्फुट
तापि शब्दार्थता नापाकृता न त्यक्ता ॥ अर्थस्य गौरवं भूयस्त्वं ॥ अर्थगौरवं च न
स्वीकृतमिति न च न स्वीकृतं स्वीकृतमेवेत्यर्थः ॥ वैशद्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनि
वृत्त्यर्थं नञ्द्वयं संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधाविति वामनः ॥ गिरां
पदानांमवांतरवाक्यानांच पृथगर्थता भिन्नार्थता अपुनरुक्तार्थतेति
यावत् ॥ रचिता कृता न च क्वचिदपि सामर्थ्यं गिरामन्योन्यसाकांक्षत्वं
नापोहितं न वर्जितं ॥ अन्यथा दशदाडिमादिशब्दवदेकवाक्यता न स्यात्
तथैवाह ॥ अर्थैकत्वादेकवाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति न च वर्णगौ

एवमपि सत्र कथं षष्ठीसमासः पूरणगुणसाहितार्थप्रतिषेधान्न दोषः। ये तु क्षार-
यः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्त्तन्ते यथा पटस्य शुक्लः शुक्लः पट इति च तेषामप्रा
तिषेधात्। ~~[illegible]~~ ये पुनर्गुणमात्रवचना तथा गौरवं
प्राधान्यं गंधो रसः स्पर्शरसवर्मादयस्तेषामप्रतिनिषेधात्। तथा ल
स्व। गुणे षष्ठी समस्यत इति वाचनाद् दृश्यमशिष्यप्रयुक्तप्रयोग
दानाच्च बलाका कापि कृष्णामि स्यादिषु भाष्यकारवचनादसमासः
अत एवाहमनः पत्रपीतमार्येदिषु गणवचनसमासावल्लोयस्या
दिति ॥२७॥ उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्ष
तः॥ इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः॥२८॥
उपपत्तिरिति॥ किंच बलादुल्लमाश्रयसे कर्मणि क्यपूल्लोपपं रमि

या

विर २

वक्तुम्वा ॥ उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता ॥ उक्ता ॥ पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिरुक्ते
त्यर्थः ॥ उचितं चैतन्महतस्येति भावः ॥ तथा ॥ अनुमानेन युक्त्या ॥ आगमः शा
स्त्रं च न क्षतो न हतः ॥ किंत्वागमाविरुद्धमेव ॥ अन्यथा तद्विरोधादनुमानस्यैवा
प्रामाण्यं भवति ॥ अतः सुगतमतप्रसंगस्यादिति भावः ॥ २७ ॥ इदमीदृक्प्रेक्षायुक्त
मिदं वचनं विद्यमाने ईदृगाशय ईदृक्प्रेक्षायुक्तोऽभिप्रायो यस्य सोऽनीदृगा
शयः ॥ अभिप्रायश्छन्द आशयः इत्यमरः ॥ कः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत ॥ न कोऽ
पीत्यर्थः ॥ ईदृग्वक्तुमुपक्रमते वा नास्ति वक्ता उद्धतपास्त एवेति भावः ॥ केचिदुत
श्लोकत्रयं निंदापरत्वेनापि योजयंति तदसत् हितोपदेशमात्रतत्परस्याति व
त्सलस्य राज्ञो मत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि स्वानर्थमूलभर्तृनिंदाता
त्पर्यकल्पनानौचित्यादिति ॥ २८ ॥ यदि साध्वनुमतं तर्हि तथैव क्रियतामित्यत ।

उक्तं २

॥४॥

अवितृप्ततयातथापिमे हृदयंनिर्णयमेवधावति॥ अवसाययितुंक्षमाःसुखंनविधे
येषुविशेषसंपदः॥४॥ अवितृप्ततयेति॥ नचापिसम्यङ्निश्चितमितिमेहृदयं अवितृ
प्ततया अद्यापिसंशयानुवृत्त्येत्यर्थः॥ निर्णयमेवधावत्यनुसरत्यपेक्षतइतियावत्
अद्यापिनिर्णयस्यानुदयादितिभावः निर्णयानुदयेहेतुमाह॥ अवेति विधेये
षुसंधिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषुयाःविशेषसंपदः अवांतरभेदभूमानः ताःसुखमक्ले
शेनावसाययितुंपुरुषान्प्रसत्यानुकूल्येनस्वस्वरूपंस्वयमेवशीघ्रंप्रत्याययितुमित्यर्थः
पर्यंतेर्णयंतादृष्टिकाकर्मकर्तृकाच्चुमुन्नेणरणादिस्त्वत्रश्वयं॰ विशेषः॥ क्षमंतइतिक्षमा
शक्तोनक्षमंलि॰ पचाद्यच्॥ क्षमंशक्तेहितेत्रिष्विति अमरः॥ विधेयमात्रेस्वसुगमेष्वपित
द्विशेषाणांसौक्ष्म्याद्दारुल्याच्चदुर्ज्ञानत्वात् अद्यापिनिर्णयमेवआकांक्षतीतिलासयोर्थः
अत्रनिर्णयाधावनंप्रत्यवितृप्तत्वात्मकस्यहेतुत्वेनअभिधानात्वाक्यार्थहेतुकंवाक्य
लिंगमलंकारः॥ तदुक्तं॥ हेतोर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यलिंगमुदाहृतमिति॥४॥

॥४॥

अस्तु विशेषावधारणमंतरेणैव प्रवृत्तिरित्याशंक्याह ॥ सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं ॥ वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ सहसेति ॥ क्रियत इति क्रिया कार्यं सहसा अविमृश्येत्यर्थः सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोरिति गणव्याख्याने ॥ स्वरादिपाठादव्ययं । न विदधीत । न विकुर्वीत कुतः अविवेकः अविमृश्यकारित्वं परं असंतमापदां पदं स्थानं कारणमित्यर्थः ॥ व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयेनाप्याह ॥ वृणतयिति ॥ गुणलुब्धाः गुणगृध्नव इति स्वयंवरहेतोक्तिः संपदः श्रियः विमृश्यकारोतीति विमृश्यकारि उपपदमतिङ्-ति समासः तं स्वयमेव वृणुते । भजंते । वृण संभक्ताविति धातुः तस्माद्विमृश्यैव प्रवर्त्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसाविधानन्निषेध्यत्वच्चे विमृश्यकारित्वरूपकारणस्यापद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनोधर्मेणार्थांतरन्यासः द्वितीयार्द्धे । न च स एव धर्मेणातिशयं ॥ ३० ॥ ननु साहकैसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एवतेत्किं विविकेनेत्याह ॥ ॥

अभिवर्षति योनुपालयन् विधिबीजानि विवेककारणा ॥ स सदा फलशालिनीं क्रियां शारदं कल्लोकरवाक्तस्दत्ति । धितिष्ठति ॥ ३१ ॥ अभिवर्षतीति ॥ यः पुमान् विधि

यंतर इति विभयः इत्यवस्तुनि वि जानीते सूपमितसमासः ॥ शरदं लेपक्तं वेति वाक्यगतो
पमानुसारात् तानि विधि वीजानि विवेकैवारिणापूर्वं वत्समासः अनुपालयन् प्रती
क्षमाणः संरक्ष्यन् पश्च्यात् अभि वर्षति सिंचति स पुमान् फलं साधननिष्पाद्योर्थः सस्यं
च फलं हेतुः इति सस्यरसस्यपत्रापि अमरः ॥ न चालिनी क्रियां कर्म० लोके जनः लोकस्तु
भुवने जने इत्यमरः ॥ शारदमिव सदा अधिलिप्तलिस । दा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव न कदाचि
द्व्यभिचरति इत्यर्थः ॥ साहासिकस्य काकतालियात्फलसिद्धिः विवेकिनस्तु निय
तेति भावः ॥ अत्र फलशब्दे न सस्यहेतुः त्वयोरर्थयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलाति
शयोक्तिः तदनुगृहीता चोपमेत्यनुसंधेयं ॥३१॥ शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्त
स्य भवत्यलंक्रिया ॥ प्रशमाभरणं पराक्रमः सनयापादितसिद्धिभूषणः ॥३२॥
नियताविवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तं संप्रतितामेव रूपयन् स्तौति ॥ शुचीति ॥ शुचिसं
प्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रश्रवणकर्तृवपुः भूषयति । अन्यथा अविद्वान् पुरुषो न शोभत
इति भावः तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशांतिरलंक्रिया भूषणं भवति अन्यथा श्रुत

वैफल्यादितिभावः ॥ पराक्रमः ससवसरे शौर्यं प्रशमस्यापसरणं अन्यथासर्वस्मिपरि
भ्रयतइतिभावः सपराक्रमोनयापादितानीतिसंपादिताविवेकपूर्विकेतियावत्ः
साचसोऽसिद्धिश्चसैवभूषणंयस्यसतथोक्तः अन्यथासाहसिद्धिकुसिद्धेःकाकतालीये
नपक्षेपराक्रमवैयर्थ्यंस्यादितिभावः वपुःवैचित्र्यत्वेवात्रसिद्धेर्भूषणत्वेतुसुभयं
तुमध्यमानांपुरुषस्यपूर्वोत्तरापेक्षयेतिविवेकः एवंविशिष्टसिद्धेरनन्यभूषितायत्तवं
भूषणत्वात्सर्वोत्तरतयास्तुतिर्गम्यते ॥ अत्रोत्तरोस्यपूर्वपूर्वेविशेषणत्वादेकावल्या-
लंकारः ॥ तदुक्तमेकावल्यांयत्रविशेषणभावंपूर्वपूर्वंप्रतिक्रमेणैवभवतिपरंपरमे
पाव्वंवतिसैकावलिःकथ्यतइति ॥ ३२ ॥ मतिभेदतमस्तिरोहितेगहने
रसविधौविवेकिनां ॥ सुकृतःपरिशुद्धआगमःकुरुतेदीपइवार्थदर्शनं ॥ ३३ ॥
विमृश्यकुर्यादिति । स्थितंतत्रविमर्शोपायःकइतिउक्तेशास्त्रमेवेत्याह ॥ मतिभे-
देति ॥ मतिभेदःकार्यविप्रतिपत्तिःमतिभेदस्तमइवेत्युपमितसमासःदीपइ-
वेत्युपमानानुसारात्तेनतिरोहितेअतएवगहनेदुरवगाहेरसविधौकार्यानुष्ठा-

नेविवेकिनां सुरुतः स्वप्यस्तः अतएवपरिशुद्धोनिश्चितोअन्यत्र सुविहितः प्रबाता
दि॰ दोषरहितः आगमः शा स्त्रं आगमः ~~अस्त्र~~ शास्त्र आयाते इतिविश्वः॥ दीपइवा
र्थदर्शी नंकार्यज्ञानं वस्तुप्रतिभासं च कुरुते॥३३॥ एवंविमृश्यकुर्वतो देवादन
र्थागमेपि नकश्चिदपराधइत्याह॥ स्फूतणीयगुणेर्महात्मभिश्चयितेवत्मनि
यछतांमनः॥ विधिहेतुरहेतुरागसांविनिपातोपिसमः समुन्नतेः॥३४॥
स्फूतेणीयगुणेरिति॥ स्फूतणीयगुणैर्लोकश्लाघ्यगुणैर्महात्मभिः सज्जनैश्चरि
तेअनुष्ठितेवर्त्मनि आचारे मनोयछतां निदधतां सन्मार्गेणाव्यवतारतामि
त्यर्थः॥ विधिहेतुर्देवनिमित्तकः विधिर्विधाने दैवेपि च समरः॥ अपना त
ने गसामपराधानामहेतुः विनिपातोदेविकोपी विनिपातो निपातेस्याद्देवादि
व्यसनेपिचेतिविश्वः॥ समुन्नतेरभिवृद्धेः समः सावत्म्यः दैविकेशुद्धरेष ॥४३॥
स्यानुपालभ्यत्वादिति भावः॥ यथाहकामंदकः॥ यत्नुसम्मगुपक्रांतं

कार्यमेतिविपर्ययं पुरुषस्यानुपालभ्योदैवांतरितपोरुष इति ॥३७॥ संप्रतियद्धि
म्रस्येतदाह ॥ शिवमौपधिकं गरीयसीं ~~[illegible]~~ फलनिष्पत्तिमदूषिताय
तिं ॥ विगणय्य नयंति पोरुषं जितक्रोधरया जिगीषवः ॥३८॥ शिवमिति ॥
जिगीषवो विजयेच्छवो नृपाः विजितक्रोधरयाः संतो गरीयसीं प्रशस्तां
अदूषितायतिमक्षतोत्तरकालां स्वंतामित्यर्थः ॥ फलनिष्पत्तिं फलसिद्धिं
विगणय्य फलवत्त्वं निश्चित्येत्यर्थः ॥ पोरुषं पुरुषाकारं शिवमनुकूलं
औपधिकं उपायं विनपादिस्याल्पायार्थे ठक् ॥ उपायादुत्पन्नं च नयंति ॥ प्रापयं
ति ॥ पोरुषमुपायेनयोजयंतीत्यर्थः ॥ नानिश्चितफलं कर्म कुर्वीतेति भावः ॥
यथाह कामंदकः ॥ निःफलं क्लेशबहुलं संदिग्धफलमेव च न कर्म कुर्या
न्मतिमान् सदा वैरिरानुबंधि चेति ॥१॥ नयतिः प्रापणार्थो द्विकर्मकः

अत्रपौरुषस्यकर्त्तव्येप्युपायस्यात्तथात्वात्क्रोधंविनयइत्यादिवत्कर्तृ
स्वेच्छाचारशारीरिकर्मणिस्यात्मनेपदंभवतिनेति ॥ ३५ ॥ अपनेयमुदेतुमि
च्छतास्तिमिरंरोषमयंधियापुरः ॥ अविभिद्यनिशाहृतंतमःप्रभयानां
शुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥ यदुक्तंविजितक्रोधरयाइतितदावश्यकमित्या
ह ॥ अपनेयमिति । उदेतुंअभ्युदेतुमिच्छतापुरःप्रथमंरोषमयंरो
षादागतंमयडितिमयट् । तिमिरमज्ञानंधियाविवेकबुध्याकरणेना
पनेयंअपनोद्यंतथाअंशुमतापिक्रोप्रभयातेजसाकरणेननिशा
हृतंतमोध्वांतंअविभिद्यनोद्दीयतेकिंतुविभिद्यैवेत्यर्थः सूर्यस्या
प्येवंकिमुतान्येषामितिभावः अपिशब्दार्थः इणोभ्यावेत्तट् ॥ ३६ ॥

ननुबैद्वैल्स्यैवमस्तःबलीयसस्तःकार्यैसिद्धिःक्रौंधादेवरतआह॥बलवानपि
कोपजन्मनास्तमसोनाभिभवंरुणद्धियः॥क्षयपक्षइवैंदवीःकलाःसकलाहं
तिसशक्तिसंपदः॥३७॥बलवानिति॥बलवान्शूरोपियःकोपाज्जन्मयस्येति
तस्यकोपजन्मनःआवश्यीबहुव्रीहिर्व्यधिकरणेजन्माद्युत्तरपदइतिवामनः॥
तमसोमोहस्यरुषोगातेःकर्तरिषष्ठी।अभिभवमाक्रांतिंनरुणद्धि॥ननिवा
य रैतिसन्नृपःक्षयस्यपक्षःक्षयपक्षःकृष्णपक्षःऐंदवीरिंदुसंबंधिनीःकलाइव
कलातुषोडशोभागइत्यमरः॥सकलाःशक्तिसंपदःप्रभुमंत्रोत्साहशक्तीस्तिस्रो
पिहंतिनाशयति।अंधस्यजंघाबलमिवक्रोधांधस्योत्कटतरमपिसामर्थ्यंव्य
२ ले र्थमेवेत्यर्थः॥अत्रक्रोधस्यसर्वत्रकारणत्वात्क्षयपक्षस्यकलाक्षयकारित्वमस्त्ये
वातमसस्तत्कालविजृंभणात्तथाव्यपदेशः॥३७॥विमृस्यकुर्वीतःक्रियाप्रक्रा

रमेवाह॥ समवृत्तिरुपैतिमार्दवं समयेयश्चतनोतितिग्मतां॥ अधितिष्ठतिलो
कमोजसा सविवस्वानिवमेदिनीपतिः॥३८॥ समेति॥ यः समातिनातिमृदु
नीतिनाम्नावृत्तिर्यस्य ससमवृत्तिः स च स न समयेसति अवसरेसतिमार्दवंमृ
दुवृत्तिं समुपैति॥ तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तिं च तनोति समेदिनीपतिर्विवस्वानि
वौजसा तेजसा लोकमधितिष्ठति आक्रामति सूर्योपिऋतुभेदेन प्रातःकालादि
भेदेन वा समवृत्तिरित्यादि योज्यं॥३८॥ उक्तान्यथाकारेण दोषमाह॥ क्वचि
रायपरिग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेंद्रियवाजिवश्यता॥ शरदभ्रचलाश्चलेंद्रिये
रसुरक्ष्या हि बहुछलाः श्रियः॥३९॥ क्वेति॥ श्रियां संपदां चिराय बहुकालं
परिग्रहः स्वायत्तीकरणं क्व दुष्टानींद्रियाणि वाजिन इवेति समासः दुष्टानाममार्गधा
विनामिंद्रियवाजिनां वश्योनश्यंगतस्तस्य भावस्ता ता च क्व नोभयमेकत्रतिष्ठ
तीत्यर्थः॥ कुतः हि यस्मात् शारदभ्रवच्चचलाश्चलाः किंच बहुछलाः बहुव्या

जाः ॥ वक्तुरंध्राइतियावत् । चलेतुस्खलितेव्याजोलेशइतिविश्वः ॥ चलेंद्रियैरजितें
द्रियैरित्यर्थः ॥ असंरक्ष्याः रक्षितुमशक्याः । कथंचित्प्राप्ता अपि प्रियेणाविनी
तेषु तिष्ठति सर्थः ॥ वैक्याग्र्यहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः ॥ ३९ ॥ क्रोधस्य दुष्टतामु
क्त्वा तस्य त्याज्यतामुपदिशति ॥ किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्त
रंहसः ॥ क्रियते परिरुच्चकैरपां भवता यो धीरतया परीक्षितः ॥ ४० ॥ वि
मिति ॥ उपात्तरंहसः प्राप्तवेगस्य मनसः समयोचितस्यप्राप्तः सामयि
कः समयात्प्राप्तमिति ठक् ॥ असामयिकमप्राप्तकालं क्षोभं वि
तन्वता भवता धीरतया धैर्यगुणेन मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्यपिहे
तुष्वपि रक्षितः ॥ अधरीकृतः प्राप्नोति दोषः ॥ अपांपतिरब्धिः उच्चकैः किम
र्थमुच्चैः क्रियते किमर्थमधिकः क्रियते ॥ न पराजितं पुनरुच्चैः कुर्या
दिति भावः ॥ अत्र वितन्वतामिति विशेषणं तेन पदार्थस्योच्चैः करणे हेतुसो

त्म्याकाव्य[illegible]गैलिंमलंकारः ॥४०॥ श्रुतमप्यधिगम्ययेरिपून् विनयंतेनशू
रीरजन्मनः ॥ जनयंसचिरायसंपदामयशस्तेखलुचापलाश्रयं ॥४१॥ श्रुतमि
ति ॥ किंचयेश्रुतंशास्त्रंचाधिगम्यशरीरजन्मनःशारीरस्मावान्रिपून्काम
क्रोधादीन् विनयंतेननिघ्नंतितेत्तैश्चाशारीरेकर्मभिरस्यात्मनेदैवे ॥ तेरव
त्वाचिरायाद्वायसंपदांचापालाश्रयमस्थैर्यंनिबंधनमयशोदुः कीर्तिं
जनयंतिआश्रयदोषादस्थैर्यंसंपदांनस्वदोषादित्यर्थः ॥ अजितारिषड्वगे
स्यकुतःसंपदइतिभावः ॥४१॥ तथापिक्रोधश्चेत्कार्यस्तत्रिरियाह्यापिनाह ॥
[illegible] अतिपातितकालसाधनास्वशरीरेंद्रियवर्गतापनी
पनी ॥ जनवन्नभवंतमक्षमानयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥४२॥ अतिपातेति ॥
अतिपातितानिविजीतानिकालः समयानंतरस्वपः साधनानिस[illegible]या

द्वितीययासातपोक्ता॥ तापयतीति प। तापनी कर्त्री रिपुः॥ रिपुत्वदीषु॥ स्वस्य प
छरीरस्यं द्विषांवा॥ अतयोस्त्यपनी अक्षमा क्रोधो स एवं तं जनवेत्पृ एयजनमि
वतदर्हमितिवत्प्रत्ययः॥ तेनैवार्थो लक्ष्यते तत्तद्धितं तस्यासे वैविमतिरिक्तव्यं न
यस्ति देहिनं यसोफलादुपनेतुं नार्हति॥ असमयक्रोधस्यालसता पारिस्तिं प
लं नास्तीत्यर्थः॥४२॥ उपकारकमायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः॥
अनपायिनिबर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनं॥४३॥ दुष्टः क्रोध इत्युक्तं
अथ क्षमायां गुणानाह॥ उपकारकमिति॥ आयतेरुत्तरकालस्य भृशमत्य
न्तमुपकारं स्थिरफलहेतुरित्यर्थः। भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य प्रसूयते
अनेनेति प्रसवः कारणं॥ अपायेन भवतीत्यनपायि स्वयमविनश्वरं द्वेष्य
यैः द्विषां निबर्हणं विनाशकं एवंगुणकं साधनं तितिक्षासमं तुल्यं नास्ति।

क्षमक्षांतितितिक्षेत्यमरः ॥ तिजनिशाने इति धातोर्गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नी
ति क्षमार्थे सन्प्रत्ययः ॥ तितिक्षासममिति अनुक्तोपमानात् तुल्यासमा
सगाधीलुप्तोपमा ॥ अग्रामयस्यनपायशब्दैः साधनांतरवैलक्ष्यैः प्र
तिरवस्थं वच्यते ॥ ३ ॥ प्रणतिप्रवणान्विहाय नः सहजप्रेमनिब
द्धचेतसः ॥ प्रणमंति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥
ननु तितिक्षया कावक्षेपे सुयोधनः सर्वान्राज्ञो वशीकु
र्यादित्यत्राह ॥ प्रणतीति ॥ सहजस्नेहेन अकृत्रिमप्रेम्णा नि
बद्धचेतसा अस्मासु गाढलग्नचित्ताः सुयोधने तु न तथेति भावः ॥
किंच मानभृतामहंकारिणां प्रथमे श्रेष्ठाः सर्वे वृष्णयो यादवाः प्रणति

प्रवणान्प्रणामपरान्सुयोधनस्तुनतघ्नेतिभावः नोस्मान्विहायसुयो
धनंसततंनप्रणमंतिननमंतीतिकिंतुकार्यकालेस्यध्यंतीस्वर्थैःसतियाद्दवपरि
ग्रहेनकिंचिदस्माकमसाध्यंभवेदितिभावः अनेकपदार्थहेतुकेकाव्य
लिंगमलंकारः॥ ॥सुहृदःसहजास्तथेतरेमतमेषांनविलंघयंति
ये॥विनयादिवयापयंतितेधृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये॥ ॥सुहृ
दइति॥किंचयेषांवृष्णीनांयेसहजाः ताः पितृमातृपक्षाइत्यर्थः अन्ये
ऽपिदृढयंतरातिउप्रत्ययःसुहृदोमित्राइतरेकृत्रिमसुहृच्चमतंव
चिपक्षंनविलंघयंतिनातिक्रमयंतितेद्वयेपिनृपाःसुयोधनोपजी
विनोपीतिभावः आत्मसिद्धये आत्मजीवनार्थंधृतराष्ट्रात्मजंदुर्यो
धनंविनयादानुकूल्यादिवयापयंतिकालंगमयंति॥कार्य्यैकालेतु

॥४८॥

५२

च्छापक्षेपि प्रवेसिन एवस्य धेः पातापं तोत्पुदू ॥ अभित्तिहिस्यादीनायुगागमः ॥
स्या ॥ अभियोग इमान्महीभुजो भवता तस्य हृते कृतावधेः ॥ प्रविघाटयिता
समुत्पतन्हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४८ ॥ किंतु नायमभियोगकाल
इत्याशयेनाह ॥ अभियोग इति ॥ कृतावधेः परिभाषितकालस्य अव
धिस्त्ववधाने स्यात्सिम्नि काले बलेपि चेति विश्वः ॥ तस्य सुयोधनस्य क
र्मणि षष्ठी ॥ भवता ततः अवध्यंतत इति शेषः अभियोग आह ॥ वाप्य
भियानमिति यावत् अभियोगस्तूद्यमे स्यादाहवपराभवेविति वि
श्वः ॥ इमान्पूर्वोक्तान् ॥ महीभुजः ॥ हरिदश्वः उष्णरश्मिः कमलाकरा
निव समुत्पतन् उद्यन्नेव प्रविघाटयिता पिस्याति घाटयतेश्चौरादिकात् ॥ ॥४८॥
ल्लुट् चौरादिकस्य तु मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः वस्यारा ॥४८॥ उपजापसहा

न्विलंघयन्सविधातान्रपतीन्मदोद्धत[illegible]॥सहतेनजनोप्यधःक्रियां
किमुलोकाधिकधामराजकं॥अथनयेष्वक्षिणापक्षास्तान्प्रत्याह॥
उपजापेति॥मदोद्धतःसदुर्योधनोपित्वानन्यान्नृपानपिविलं
घयन्मदादवमानयन्सहतइतिसहाःपचाद्यच्॥उपजापसहा
न्भेद्योग्यान्भेदोपजापोस्त्यमरः।विधाताविधास्यतिदधाते
र्लुट्।अवमानितोजनःक्षुभ्यतीतिभावः।न्त्वतेसहिष्णवइत्या
ह॥जनःप्राकृतोप्यधःक्रियामवमाननंनसहतेलोकाधिकधामलो
कोत्तरप्रतापंजैरीकंराजसमूहः।गोत्रोक्षोष्ट्रादिनावुञ्प्र
त्ययः॥किमुनसहतइतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः।तथाचत्वत्स्वमेव
राजमंडलंअस्मानेवालंबिष्यतइतिभावः॥४७॥असमापि

किरात स०
॥४९॥

सर्गो द्वितीयः २

त्कार्यसंपदां हतवेगं विनयेन तावता ॥ प्रभवंत्यभिमानशालिनां मदमु
त्तंभयितुं विभूतयः ॥४८॥ ननु सखीनिवेशादिवनेचरोक्तरीसा
तस्य मदसंभावनापि केयमित्यत आह ॥ असमापितेति ॥ असमापित
कार्यसंपदां अवसानोद्भु[illegible]तः अभिमानशालिनां अहंकारिणां विभूत
यः संपद एतावता स्वल्पेन विनयेन कार्यविरामादारोपितेनेति शेषः । हतवे
गं प्रतिबद्धवेगं न तु स्वरूपतो हतं मदमुत्तंभयितुं उच्छ्रयितुं प्रभवंतीति सर्वे
था हि दुर्जनसंपदां विकारयंतीति भावः ॥४८॥ अथ मदस्यानर्थहेतुत्वमु
गमेनाह ॥ मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुंक्ते नियमेन मूढता ॥ अतिमूढ उद
स्यते नयान्नयहीनादपरज्यते जनः ॥ [illegible]९॥ मदेति ॥ मदमानाभ्यां स
मुद्धतं दर्पाहंकाराभ्यां समुद्धतं नृपं मूढता अकार्यज्ञता नियमेनावश्यं
न वियुंक्ते अपरज्यते अपरक्तो भवति इति भावः स्वरितात्मनेपदं ॥४९॥

युक्तो न संचति अतिमूढेन भावीति मार्गादुदस्यते उ क्षिप्यते कर्मस्मिकर्तरि लिट्
नयहीनो जनैः १

॥४९॥

॥ प्रभुं अपहंति। नाशयति अत्र दृष्टांतमाह॥ तरुशाखांतानां निघर्षैः संघर्षणं तज्जो नलोग्निः ॥ शो घ २१॥

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसंततिः ॥ सुकरस्तरुवत्सहिष्णुनारि
पुरुन्मूलयितुं महानपि॥ ५०॥ अपरागइति॥ अपरागः समीरण इव तेनेरिता
श्चोदिताः अत एव क्रमेण शीर्णा उच्छीर्णीकृता आकुला चंचला मूलसंततिः
प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः स्त्रीरत्नासंघातश्च यस्य स तथोक्तः महान्बलीवृतेस्व
येनापकारांतिकादिष्विति वैजयंती॥ रिपुर्महानपि तरुवद्बहुक्षोरवसहिष्णु
ना क्षमावता उन्मूलयितुं उद्धर्तुं सुकरः सुसाध्यः सुकरोन्मूलन इत्यर्थः॥
अत्र मदादेः परं परं स्यांतरारीतारं प्रति कारणसाकारणमाला तरुवदुपमा
चेति द्वयोः संसृष्टिः॥ ५०॥ अणुरप्युपहंति विग्रहः प्रभुमंतः प्रकृतिप्रकोप
जः॥ अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखांतनिघर्षजो नलः॥ ५१॥ न
न्वेतसैदमात्रेण कथं सुसाध्यस्तत्राह॥ अणुरिति॥ अणुरल्पतः प्रकृतिप्रको
पजो अंतरंगामात्यपरागसमुद्भूतिः प्रकृतिः पंचसु तेषु स्वभावे मूलकारणे छंदः
कारणयोः सेपुजैतमादिष्विति वैजयंती॥ विग्रहो वैरं भूधरं गिरिमनलो सा के

स्या

प

ल्येन हि न सीदतीत्यर्थः ॥ अत्रोपमानोपमेयसमानधर्माणां बिंबप्रतिबिंबतया
निर्देशाद् दृष्टांतालंकारः ॥५१॥ मतिमान् विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिं
द्विषः ॥ सुजयः खलु तादृगंतरे विपदंता ह्यविनीतसंपदः ॥५२॥ तथापि कथंव
र्द्धमानं शत्रुमुपेक्षेत आशंक्य दुर्विनीतत्वादित्याह ॥ मतिमानिति ॥ मतिमान
ज्ञो विनय प्रथमथ्याति सन्नति इति विनयप्रमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः समुन्न
तिं वृद्धिं समुपेक्षेत ॥ उपेक्षायाः फलमाह ॥ तादृगविनीतो अंतरेणां रंध्रे वैचित्र्ये
सुजयः सुखेन जेतुं शक्यः हि यस्मादविनीतसंपदो विपदंताः दुःखोदर्काः ॥५२॥
लघुवृत्तितया भिदां गतं बहिरंतश्च नृपस्य मंडले ॥ अभिभूय हरत्यनंतरः शि
थिलं कूलमिवापगारयः ॥५३॥ कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशंक्य वै
दजेरक्षादित्याह ॥ लघुवृत्तेति ॥ लघुवृत्तितयास्वस्य दुर्विनीततया बहि
र्मित्रादिजनपदेषु अंतरं मात्यादिषु च भिदां गतं । षड्दोधिष्योडि॰सग् ॥ नृ
पस्य मंडलं राष्ट्रं अनंतरः सन्निहितो जिगीषुः आपगारयो नदीवेगः शिथिलं

॥५०॥

28

```
[OrderDescription]
,CREATED=27.02.20 10:07
,TRANSFERRED=2020/02/27 at 10:25:17
,PAGES=95
,TYPE=STD
,NAME=S0002892
,Book Name=M-2723-HARIVILASH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
```

```
FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
```

```
FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
```

```
FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
```

```
FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
```

```
FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
```

```
FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,
```